

A török hódítás pusztítása a schola tanáira vonatkozó tüzetes kutatást arra szorította, hogy a szerteszét szórta előkerülő adatok alapján kísérelje meg a hiányok betöltését. Különösen nehéz helyzetben vagyunk Erdély önállásának kezdetétől egészen az öregbí Rákóczi György fejedelem uralkodásának elejéig terjedő idő emlékeivel, jóllehet az egykori adatokat összegyűjtött Szilágyi Benjámin István kéziratosa munkáját felhasználó Debreceni Ember Pál ebből a hetven esztendőből tíz, nagyobb részben nevezetes egyházi férfiu pusztá nevét sorolja fel. Anélkül, hogy e korszakkal most külön foglalkoznék, csupán kiegészítésképpen egy tizenegyet nevezek meg, aki ugyan még Bethlen Gábor idejében oktatta itt a diákokat, de mint Pareus Heidelbergének neveltjéről s a Rákóczi-korszak előtt névszerint ujonnan megismert rektorról a haladás előtt álló világszemlélet egyik bár még mindig a maradiakhoz számítható alakjáról lehetséges megemlékezni.

A debreceni református kollégium nagykönyvtára őrzí a huggottává lett Seigneur du Flessis-Marly, Philippe de Mornay, vagy latinosan Philippus Mornaeus francia államférfinak, a saumuri protestáns akadémia létesítőjének¹⁾ 1587-ben Leydában kiadott "De Veritate Religionis Christianae Liber, Adversus Atheos, Apicureos, Ethnicos, Iudeos, Mahumedistas et caeteros Infideles" című könyvét. Ehhez még hozzá van kötve ugyane szerzőnek 1585-ben Genfben megjelent "Tractatus De Ecclesia" című munkája is.²⁾ Az első mű címlapján levő kézirással a biblia 2. Tim. 2.19. helyéről idézett görög szöveget, mint jelmondatot találtam bejegyezve, ez pedig azt tartalmazza, hogy "tudja az Ur, kik légyenek az övéi."³⁾ Ez alatt "Mich. P. Tolczekj Rect: S. Varadinae 1616. 7. Jan."-ként jelöli meg e könyv tulajdonosa a nevét és állását.

A váradi scholának itt megnevezett rektorával kapcsolatosan bizonyosra vehető, hogy külsőországokbeli akadémiaikat végzett s ezért utána nézve, 1612 április 14-én meg is találtam, mint "Mi-

1) Meyers Konversations Lexikon. III. Aufl. XI. 744.

2) Könyvtári jelzése: C. 555.

3) Károlyi Gáspár fordítása szerint.

chael Pitter Theoltzekj"-t a Heidelbergben beiratkozott deákok között.⁴⁾ Az ő nevét különben Zoványi is ismeri, bárha nem is tud váradi iskolaigazgatóságáról. Szerinte 1612-14. években három teológiai tárgy vitatkozást is tartott Heidelbergben, mégpedig: "De persona et officio Christi mediatoris", "De providentia Dei" és "De mediatore Christo". A továbbiakban úgy véli, hogy Tölcscki 1614-ben tér haza. 1647-ig az abauji Göncruszknán s az elpusztult Kápolnán volt pap. Egyebet nem tud róla.⁵⁾ Ezzel szemben nagyon lehetségesnek tartom, hogy a Zoványitól megjelölt lelkipásztori állásokat már nem is ő töltötte be, hanem az a másik "Michael B. Töltzéki", aki a sárospataki főiskolában a seniori diáktisztséget is elnyerte, majd innen Göncre vitetett rektornak⁶⁾ s azután mint "Michael Teolceki Ungarus" 1630 szeptember 3-án beiratkozott a leydai egyetem teológiai karára. Ekkor 27 esztendősen lévén,⁷⁾ tehát 1603-ban kellett születnie.

A Bethlen Gábor-kori Tölcsckiről való megemlékezés után reá térhetünk a váradi iskolának I. és II. Rákóczi György idejében virágzó korára. Sajnálatos körülmény, hogy e század IV.-VI. évtizedéből összeállított névsorunk sem közelíti meg a teljességet.

4) SpFüz. 1862: 562.

5) Zoványi Jenő cikkei. Bp. 1940.

6) Et. 1943: 119.

7) Archiv N. F. XVI. 207.

Debreczeni Simonides Gáspár

(1631 - 33)

Kolozsvár város egykori sáfárpolgárainak számadáskönyveiben feljegyezve találhatók mindazok a kiadási tételek, amelyek a postálkodással, meg a fejedelmi salus conductus levéllel utazók kötelező ellátásával, meg fuvarszolgáltatásával felmerültek. Ezek között a tételek között van feljegyezve: 1631 július 20-án "Debreczeni Gáspár negyed magauat érkezuen, Varadj Schola Mester, V-r[unk]k Eő Nag(yság)atol Fejeruarrol". A következő évben: 1632 március 15-én ugyancsak Kolozsvárra "Erkeszek Varadrol az Schola Mester Gasparus Debreczeni harmad magauat, Vrunck hiuatta be Szamos Vyvarra, B(író) V(ram) H(agyásából) gazdalkottam számára étellel és itallal". Tíz nap múltával azután, a fejedelemtől történt visszatérő útjában, március 25-én "Vyuarrol erkeszuen Gasparus Debreczeni, Vrunck eő Nag(yság)ha Feeruarra kwlduen", ellátásáról gondoskodott a sáfár.¹⁾

A sáfártól megnevezett scholamesternek valamicskével bővebb adatai külső országokban való tanulásának emlékei között jelentkeznek. Ugyanis Bethlen Gábornak Brandenburgi Katalinnal kötött házassága alkalmával a fejedelem alumnusai 1626 januárjában Frankfurtban üdvözlő versekből összeállított füzetet adtak ki. A szerzők egyike Debreczeni S. Gáspár vala, aki zsidó, görög és latin nyelvű versekkel járult hozzá az ünnepléshez.²⁾ Az a körülmény, hogy nemcsak a latin, hanem a görög és zsidó nyelvekben is jól belegyakorolta magát, bizonyítja, hogy hazájában is igyekvő, jó tanuló volt. Ezután tovább kutatva, most már Leyda egyetemének anyakönyvébe 1626 június 21-én mint "Caspar Debrezinus Hung(arus,

1) Sáfár. 1631. 255, 344 és 1632. 26, 68, 69. 27.

2) RMK. III. 1399.

Annorum) 24 T(theologiae studiosus)"-ként iratta be a nevét.³⁾ Eből tehát az is megállapítható, hogy az 1602. évben kellett születnie.

Nevéből következtetve, bizonyos, hogy Debrecenben született. Iskoláit is itt végezte; annak törvényeit 1618 július 4-én írta alá. Itthoni diákkorából csupán annyi ismeretes, hogy Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésére latin gyászverset szerzett.⁴⁾ Külső országokbeli bujdosásra szánván reá magát, legelőször is 1623 nyarán az Odera melletti Frankfurt egyetemére iratkozott be.⁵⁾ Majd Hollandiába menve, 1625 április 10-én, mint "Caspar Simonides Debrecinus Theol(ogiae) Stud(iosus)"nak a franekerai egyetem anyakönyvébe vezették be a nevét.⁶⁾ Ugyanitt Miskolczi Puah Pálnak 1625-ben tartott teológiai tárgy vitatkozását verssel üdvözlölte.⁷⁾ Leydában 1626 június 21-én történt beiratkozása után nevét két vitatkozása, egy üdvözlő verse, valamint egy értekezése tartotta fenn. Ugyanis Polyander János teológiai tanár elnöklése alatt 1628 január 22-én "de ministrorum ecclesiasticorum vocatione et functionibus" tárgykörből, mint "Caspar Debrecinus", ugyanannak az évnek május 20-án "de magistratu politico" címen pedig "Caspar Simonides Debrecinus" néven tartotta és jelentette meg vitatkozásait.⁸⁾ Ezeken kívül Kecskeméti N. Istvánnak 1628 február 12-én és 19-én tartott disputációját "Caspar Debrecinus" néven üdvözlölte,⁹⁾ mignem "Compendium Biblicum Metro-Memoriale In Quo Univerſa Veteris et Novi Testamenti loca insigniora, ita comprehenduntur, ut qua facilitate res memoratur, eadem etiam ubi extat, resciatur" című, 8-ad rétfű 83 lapnyi terjedelmű munkáját 1628-ban ugyancsak "Caspar Simonides Debrecinus" néven nyomatta ki.¹⁰⁾ E művének 1633-ban Hafniában (Kopenhágában) megjelent második, valamint 1684-ben Frankfurtban utánnyomott harmadik kiadása is ugyane megjelöléssel lá-

3) Archiv. N.F. XVI. 206.

4) Exequiarvm Caeremonialivm.-Gy.-fehérvár, 1624. 93.

5) Zoványi Jenő cikkei. 97-98.

6) TT. 1886: 602.

7) RMK. III. 1378.

8) Varga Zs.: A debreceni főisk. nagykönyvtára. I. 84.

9) RMK. III. 1423, 1424.

10) RMK. III. 1425.

tott napvilágot.¹¹⁾ Ezeknek az adatoknak latolgatása után való - színű, hogy e görög végződésre formált Simonides családnév magyarul Simonfi alakra fordítandó vissza.

E "Compendivm Biblicvm" című munkájával kapcsolatosan az is megállapítandó, hogy Debreczeni azt Bethlen Gábornak ajánlotta, a hozzá intézett üdvözlő verseket pedig a többek között Cseffei László belső-szolnokmegyei főispán, és Pálóczi Horváth János, mindketten a fejedelem udvari emberei, valamint Polyander leydai akadémiai rector magnificus és decan, továbbá Rivetus András teológiai professzor szerezte. Ezek, a bizonyosan felkérésre írott versek Debreczeni személyének és tudásának méltó értékelését bizonyítják. Leydai tartózkodásának idejében tanult itt az akadémián Bethlen Péter, a fejedelem unokaöccse.¹²⁾ Ugy látszik, hogy az ő kíséretével és főrangú tanuló társaival Debreczeninek, a fejedelmi alumnusnak is alkalma volt jó ismeretséget kötnie. Ezért kerülhetett Cseffeiivel is, meg Pálóczi Horváthtal is olyan viszonyba, hogy munkáját verssel tiszteljék meg.

Debreczeninek idegen földi bujdosásából való hazatérése az 1630-31. években történhetett. A váradi iskolához már az új fejedelem, I. Rákóczi György uralkodásának első esztendejében rendeltetett. Iskolamesteri hivatáskörét Csernák nem ismeri, ellenben azt ő is megemlíti, hogy az 1633. évi zsinat Debreceni Simon Gáspárt Várad lelkipásztorául szentelte fel.¹³⁾ Tehát ugyanebben az esztendőben kellett tanárkodását is befejeznie.

Iskolamesterünk jeles készségű, tudós férfiú volt. Állításunkat már az a körülmény is bizonyítja, hogy fentebb említett munkáját öt év múlva Dániában, ötvenhat esztendő múlva pedig Németországban érdemesítették újabb kiadásra. De ugyanezt bizonyítja Abrugyi György kolozsvári könyvnyomtató kiadásában megjelent "Uy és O Kalendarium"-nak az az évfolyama, amely "Christus Urunk születése után 1633 esztendőre calculaltatott" s amelyet Debreczeni S. Gáspár szerkesztett. A benne foglalt "Prognosticon Astrolo-

11) RMK. III. 1494.

12) Lukinich Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. 1619 - 1628.-Nagyenyed-i Album, Nagyenyed, 1926. 79-100.

13) Csernák. 151. - Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp. 1898. 17.

gicum"-ot is -a külön címlap tanúsága szerint- ugyancsak ő írta. Különben a kalendárium címében magában foglalt jelmondat: "Az tudománnak nincsen egyéb ellensége; hanem csak az tudatlan ember"¹⁴⁾ már egymagában is határozottan reá mutat, hogy az elmúlt századokban a naptárkészítés is külön tudományos képzettséget kívánt, hiszen már csak az ünnepek megállapításához, továbbá a kronológia összeállításához, nemkülönben a csillagok járásából való jóslás -hoz is széleskörű ismeretre volt szükség. Így látjuk ezt például az 1632. évi kolozsvári Calendariumnál, hogy azt "az Magyar és Erdély Országai Meridianusra" Haberman (Avenarius) Janos "Tudós Doctor" írta,¹⁵⁾ akiről azután tudjuk azt is, hogy a XVI. század második felében élt és sok jeles teológiai munkát szerzett wittenbergi egyetemi tanárral azonos.¹⁶⁾

Debreczeninek mind a leydai, mind pedig a kolozsvári munkájából az állapítható meg, hogy az ő érdeklődési köre már átlépte a skolasztikus teológusok dogmákkal korlátozott tudásának határát, jóllehet a verssel üdvözlő mindkét leydai professzor az orthodox teológiának volt a tanára.

Nagyon valószínű, hogy Debreczenivel azonos az az akadémikus mester, akit a Rákóczi-tól először létesített második tanári állásra a fejedelmi alumnusok közül elsőként rendelt ki a püspök. Ezt a feltevést az a körülmény is támogatja, hogy Debreczeni a fejedelmi udvarban - mint fentebb is láttuk, - nem egyszer megfordult, sőt 1632-ben maga Rákóczi hívatta be.

Pótlásképpen még ide iktatom, hogy a debreceni református nagykönyvtár Debreczeninek egy, eddigelé ismeretlen üdvözlőversét is őrzí. Ezzel Daróci Bálint nevű akadémikus társának 1628. február 26-án Leydában Thysius Antal orthodox felfogású professzor elnöksége alatt "de Coena Domini" tárgykörből tartott vitatkozását köszöntötte.¹⁷⁾ Ennek az egyetlen példányban ismert füzetkének címét Varga Zsigmond is ismeri, címközlésében azonban Debreczeni verséről nem emlékezik meg.¹⁸⁾

14) RMK. I. 629.

15) RMK. I. 621.

16) Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. III. Bp. 1934. 818.

17) Könyvtári jelzése: RMK. 1192.

18) Varga Zsigmond. I. 84/8.

Diószegi Pap Dávid

(1633(?) táján)

A debreceni schola törvényeit aláírt diákok névsorában találtam "David Dioszegi. 4. Jul. Promotus tandem rector Varadiensis. 1628."¹⁾ E bejegyzést olvasva, mindjárt megállapíthattam, hogy a "promotus" szó után kimaradt az irány jelölése, ahová akár fejedelmi, akár testületi, akár pedig pártfogói alumniummal elősegítettett a magasabb tudományok elsajátítására; tehát úgy értendő, hogy promotus Germaniam, vagy Belgium, netalán csak egyszerűen: ad Academias. Ugyanis, ha nem külsőországokba, hanem egyenesen a váradi iskola igazgatására távozott volna, abban az esetben a "promotus" helyett "ductus" megjelölést irtak volna az iskolai anyakönyvbe. Tehát egészen bizonyos, hogy Váradra már mint akadémikus mester rendeltetett.

Külsőországokban kutatva utána, a leydai egyetem anyakönyvében 1632 augusztus 12-én találtam beírva: "David Pastoris Dioszeghi Hung(arus; annorum) 22 T(heologiae studiosos)" nevét.²⁾ E bejegyzésből meríthető tehát mindaz, ami róla az 1628 július 4-i debreceni szubskriptiója előtti életéről megtudható, vagyis, hogy 1610-ben született a Nagyvárad és Debrecen között fekvő Bihar-diószegen, ahol az édesapja lelkipásztoroskodott, ezért tehát azonosnak kellett lennie azzal a Diószegi N.Márton diószegi pappal és érmelléki esperessel, akinek Heidelbergben tanuló Diószegi V. Mihály nevezetű nagyobbik fia 1620-ban, Leydában diákoskodó Laskói Matkó János 1630-ban és Hodászi Miklós 1631-ben teológiai tárgy vitatkozását ajánlotta.³⁾

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 110.

2) Archiv N. F. XVI. 208.

3) RMK. III. 1294, 1457, 1467.

Diószegi Dávid hollandiai tanulásából való hazatérésének idejére nincsen adatom, valószínű azonban, hogy az ekkor szokásos három esztendő t töltötte bujdosásban s bár leydai beiratkozása-
kor még csak huszonkét esztendő volt, mégis valószínű, hogy ed-
dig az ideig már más főiskolákon is hallgatott előadásokat. Mind-
ezeket tekintetbe véve, feltételezhető, hogy már 1633-ban eltá-
vozva Leydából, visszatért hazájába s ezért netalán Debreczeni
Simonides Gáspár közvetlen utódául rendelhette a tiszántuli püs-
pök a váradi iskola igazgatására. Itt azonban nem sokáig oktat-
hatta a tanítványait, mivel Ember Pál szerint a váradi papok kö-
zött "David Dioszegi, Pastor in Arce. 1634." jelentkezik.⁴⁾ Te-
hát huszonnég esztendő korában már váradi várbeli lelkipásztor-
rá rendeltetett.

4) Lampe. 637.

Gidófalvi Szabó Balázs

(1636 - 37.)

Váradai rektorkodását csupán egyetlen adat bizonyítja. Kolozsvár városának 1636. esztendei egyik sáfára február 28-án feljegyezte, hogy "Gidofalui Balas Deakot küldi Urunk Eö Na(gysá)ga Waradi Mestersegre, hat Deakkal együtt."¹⁾

Az elmúlt századokból ismeretes szokás, hogy a szülőföldjükről, vagy legalább is állandó lakhelyükről kiszármazott férfiak, mintegy megkülönböztető nevükül, régi otthonuk nevének melléknévi alakját vették fel. Ilyenképpen tehát kétségtelen, hogy Gidófalvi Balázs deáknak is hazájában más névre kellett hallgatnia. Igazi nevét is megtaláljuk, ha a külföldről éppen most hazatért teológus akadémiai emlékeit vesszük vizsgálat alá. Mindjárt az 1633-ban Franekerában tartott vitatkozásában látunk utmutatást, ugyanis művét "Basilius S. Ghidofalvi Hunno Transyl(vanus)" néven jegyzi. Ebben határozottan megnevezi "Hunno-Transylvanus", vagyis székely eredetét, de közelebbi szülőföldjére is reámutat a vitatkozása elé helyezett ajánlásában, amely szerint munkácskáját többek között a háromszéki református papoknak és iskolamestereknek, továbbá Gidófalva község lakosságának ajánlotta. Ugyanitt külön is megemlíti édesanyját: Gál Margitot Szabó Máté hadnagy özvegyét.²⁾ Erre azután egyszerre világos lesz önmaga megnevezésében a családnévnek S. betűvel való rövidítése, egyenlő lévén a magyar "szabó"-szónak latin "sartor" jelentésével.

Ezek után ha Háromszéknek öregbik Rákóczi György fejedelem rendeletére 1635 október 25-én tartott lustrájának könyvét nézzük át, amelyben nemcsak a szemlén megjelent családfők, hanem a fiu-

1) Sáfár. 1636. 191.

2) RMK. III. 1493.

gyermek, sőt a távollévők neve is felsoroltatott, Gidófalva községben a régi lófők (primipili veteres) között csakugyan reá is találunk "Zabo Balás Deak"-ra. Az ő neve után oda jegyezte az összeírást végző fejedelmi nagykancelláriai íródeák, hogy "oda fel (vagyis külső országokba) külték tanulni, ez is öccse Zabó Jakabnak, egyek." Ez az "egyek" megjelölés annyit jelent, hogy mind apáról, mind anyáról édestestvérek. Zabó Jakabról pedig megtudjuk, hogy egy ideig schola mester volt; (ez után tiztartó is volt, most vacal, házánál lakik). Másik családtagul Szabó Bálintot nevezik meg, megjegyezve, hogy Szabó Jakabnak öccse, egyek.³⁾ Ez az utóbbi - iskolákat végzett bátyjaival ellentétben - a falusi iskolánál tovább aligha tanulván, odahaza a gazdálkodásnál maradt. Erre céloz "Czulak Gáspár, Pap" neve után irt felvilágosítás is, tudtul adván, hogy "az (ő) örökségét (is) Szabo Jakab az öccseivel bírja,"⁴⁾ ami pedig azt jelenti, hogy a falutól távol élő Czulak Gáspár pap földjein a Szabó-testvérek gazdálkodnak. Ekkor tehát atyjuk: Szabó Máté, aki Bethlen Gábor idejében talán a kékek között hadnagyságot viselt, már nem volt életben, mignem özvegye: Gál Margit hihetőleg otthon maradt legkisebbik fiánál éldegélt.

Gidófalvi Szabó Balázs személyazonosságának megállapítása után élete folyásáról már nem sokat tudunk mondani. Bátyjával együtt bizonyosan Fehérváron végezte iskoláit, minthogy apjuk az ország szolgálatában állván, szolgálati útja könnyen vezethetett a fejedelmi székvárosba. Jakab - úgy látszik - a középiskola s a filozófiai évfolyamok elvégzése után nem akarván tovább tanulni, állást vállalt, mignem Balázs - hihetőleg alumniumot nyerve - a teológiát is elvégezte, ahonnan azután becsvágya a külső országokba való bujdosásra ösztönözhetette. Ekkor 25. esztendőjét töltötte be. Külső országi ismeretszerzésének első állomáshelye, Franeke-ra, ahol 1632 május 7-én "Basilius Ghidofalui Transsylvanus Theol. Stud."-ként vezették be nevét az egyetem anyakönyvébe.⁵⁾ Itteni tanulmányának ideje alatt első életjelét az 1633 augusztus 3-án Franeke-rában "De Sacro-Sancta Et semper adoranda Trinitate"-ról tartott

3) Háromszéknék 1635 október 25-én Kolozsvárt összeírt lustrakönyve. (SzNM Lt.) 63/A. lev.

4) I. h. 65/A. lev.

5) TT. 1886: 603.

egyetemi nyilvános feleletével adta. Ezt a nyomtatásban 12 számozatlan levélnyi teológiai vitatkozását a puritánus Amesius Wilmos professzor elnöklése alatt tartotta.⁶⁾ Még ugyanebben az évben találjuk a leydai akadémián tanuló Haller Gábor naplójának szeptember 6-i feljegyzésében, minthogy erszényének tartalma megfogyatkozott, ezért "accepi a D. Gidófalvi 6 (talleros) imperiales mutuos".⁷⁾ Ez az adat azt sejtetné, hogy ebben az időben Gidófalvi már Leydában tanult volna, ámde az itteni egyetemi hallgatók névsorában az ő nevét hiába keressük, ezért hihető, hogy csak látogatásra jött át itten tanuló honfitársaihoz.

Vitatkozásain kívül Gidófalvinak még egy szellemi terméke ismeretes, igaz, hogy ennek értéke semmi esetre sem lehet több a szokásos alkalmi verseknél. Ugyanis Vásárhelyi Jánosnak ifjabb Bethlen István váradi főkapitány felett 1632-ben Zilahon tartott s 1635-ben Franekerában kiadott temetési beszédéhez latin nyelvű üdvözlő verset írt.⁸⁾

Gidófalvinak 1635 végéig tarthatott külföldi tanulása, mint-hogy a következő év második hónapjának végén már utban is volt itthoni új állomáshelye felé. Nagyon valószínű, hogy kirendelése összefüggésben van a fejedelemnek fentebb már közölt rendeletével, amelyet a váradi scholamesterek számának és járandóságuk folyósításának ügyében éppen 1636 február 4-én adott ki.

A kolozsvári sáfár számadási tétele az egyetlen adat, amely Gidófalvi váradi tanárkodását bizonyítja. Ebben az állásában azután egy esztendőnél nem sokkal több időt tölthetett, minthogy a tiszántuli egyházkerület 1637 júniusában tartott zsinata Gidófalvi Balázs akadémitát Belényes város gyűlekezetének papjává avatta fel. Különben itt sem töltött hat esztendőnél hosszabb időt, mivel 1643-ban már Nagybánya hívta meg prédikátorának.⁹⁾ Nem sokkal ezután, az 1646 június 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinaton "Ex Comitatu Szatmariana, Ex Diocese Rivulina", már mint "Basilus Gidófalvi Pastor Eccl. Totfalusiensis" vett részt.¹⁰⁾ Így tehát végleg elszakadt szülőföldjétől.

6) RMK. III. 1493.

7) ETA. IV. 19.

8) RMK. III. 1506.

9) Zoványi Jenő: Pathai István halálának éve. ItK. 1941: 286. - Borovszky Samu: Tiszántuli ref. papok. Bp. 1898. 20.

10) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 422.

Fejérvári /Albensis/ Mihály
/1636 táján/

Egyetlen s nem is egykoru adat, amely Fejérvárinak váradi tanárkodását tudtomra adta, Debreczeni Ember Pál hiányos névsora, amelyben az 1638-ban tanárkodott "Nicolaus Kecskeméti" után minden időpont megnevezése nélkül "Michael Albensis", őt követőleg pedig "Stephanus Benjamin Szilagyi" neve van felsorolva.¹⁾

Ez a hivatkozással nem bizonyított adat azonban egy, valóban élt személyt: Michael Albensist állítja elénk, aki a leydai akadémia anyakönyvének tanúsága szerint erdélyi /Transsylvania/ származású teológus volt s 1608-ban született.²⁾

Tanulását hihetőleg szülőföldjén: Gyulafehérvárott kezdette, A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában egy olyan könyvet találtam, amelyben az egykori tulajdonos magát saját kezűleg így nevezte meg: "Michael S. Albensis Transylvanus possidet librum Ao 1621."³⁾ Feltételezhető, hogy e diák azonos a netaláni váradi iskolamesterrel, aki azonban e könyvét már nem szülőföldjén, hanem valamelyik, Erdélyen kívüli iskolás korában szerezte, mert ellenkező esetben semmi értelme nem lett volna nevét közelebbi körülírással "Transylvanus" jelzővel is megbővíteni.

Alumniumot szerezve, netalán már 1632 előtt kibujdosott a külsőországokbeli akadémákra. A leydai egyetem anyakönyvébe, mint "Michael Albensis Transylvanus", 1632 augusztus 30-án egyszerre iratkozott be Brassai /Coroneus/ Mihálllyal, Géresi Mihálllyal és Andrással. Azután meg - Miklós Ödön nagyon valószínűleg feltevése szerint - tanulótársával: Tolnai Dali Jánossal együtt ment

1) Lampe, Fried. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 637.

2) Archiv. N. F. XVI. 208.

3) Könyvtári jelzése: P. 134. volt. /Ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában/.

át a groningai egyetemre. Itt 1632 szeptember 28-án egy időben iratkoztak be. Egy esztendő múlva: 1633 október 8-án Fejérvári viszsza ment Leydaba,⁴⁾ mignem Tolnai ugyanekkor hajózhatott át az angol szigetre.

Miklós Ödön azt is megállapította, hogy Tolnai és Fejérvári Groningában együtt laktak a "Torfftoorenstraet"-en s ezért őt tartja annak a diáknak, aki hazajövele után árulkodott Tolnainak groningai magaviselésére.⁵⁾ Nagyon lehetséges ugyan, hogy Fejérvárinak csak egyszerű fecsegését fujta fel Miskolczi Csulyak István zempléni esperes nem csekélynek tetsző hibávé, annak ellenére, hogy a nagytekintélyű, tudós Alting Henrik groningai professzortól kapott méltó elismerést tartalmazó bizonyítvány már egymagában is megcáfolt minden szertelenséget.⁶⁾

Tolnaival és Fejérvárral egyidőben tanult Groningában Nádudvari András. Közülök az utóbbi hihetőleg 1635-ben térvén haza, Debrecenben tétetett iskolamesterre, majd 1636 májusában innen hozatott be Szászvárosra másodpapnak,⁷⁾ mignem Tolnai 1638 szeptember 6-án érkezvén Erdélybe, a sárospataki iskolához rendeltetett rektornak,⁸⁾ Fejérvárról pedig azt gyanitom, hogy Nádudvarival egyidőtájtban jött hazájába vissza. Keresszegi István tiszántuli püspök ekkor a váradi iskolához oszthatta be. Itt azonban nem sokáig oktathatta a studiosusokat, minthogy az 1637 június 14-én Debrecenben tartott zsinat alkalmával Kabára iktatták be akadémikus lelkipásztornak.⁹⁾

Zoványi - a bihari ref. egyházmegye ismertetése során - Albensis Mihály kőrösszegi lelkipásztort a dioecesis 1650-52. évi espereseként nevezi meg.

4) Archiv. i. h., továbbá Dunántuli Prot. Lap 1917: 194.

5) Dunántuli Prot. Lap 1921: 72-3.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Bp. 1911. 44-45.

7) A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve. 1636. 466. és 378. /A kolozsvári állami levéltárban/. - Nádudvari Péter: A szászvárosi ref. ekklesia története. /ErdProtKözl. 1876: 22./

8) Lásd: Tolnai hazaérkezéséről írott cikkemet. /Első kötetben/.

9) Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. 20.

K e c s k e m é t i M i k l ó s

(1638 - 39.)

A leydai egyetem teológiai karára beiratkozott ifjak között találjuk - az anyakönyv tanúsága szerint - 1636 május 14-én "Nicolaus Ketzckemedi Hung(arus Annorum) 24."¹⁾ Eszerint tehát 1612-ben születhetett bizonyosan Kecskemét városában. Időrendben ezután azt látjuk, hogy Maros-Wásárhelyi Szóócs János leydai diák ugyancsak 1636 október 1-én tartott vitatkozását a többek között Kecskeméti Miklós nevű tanuló társának, a váradi iskola korábbi contrascribájának is ajánlotta.²⁾ Ebből megtudtuk, hogy Kecskeméti hazai tanulását Váradon fejezte be, ahol a diákság bizalma az iskola ellenőrének is megválasztotta.

Rozgonyi Varga (Sutoris) János egykori enyedi lelkipásztor külső országokbeli naplójában felsorolja azokat a diákokat, akikkel együtt az 1638. esztendőben Leydában tanult. Közöttük van "N. N.p. Ketsckeméti" nevű ifju is,³⁾ akinek föltétlenül azonosnak kell lennie a fentebb megnevezett teológussal, minthogy az 1638 körüli években ilyen nevezetű más ifju jelenléte nem mutatható ki. Közben azonban más egyetemeket is látogatott. 1637 július 13-án "Nicolaus Kecskeméthus Ungarus Theol. Stud." néven vezették be nevét a franekerai egyetemi anyakönyvbe,⁴⁾ két hónap múlva pedig 1637 szeptember 18-án a groningai akadémiára ment át.

Kecskemétiről Szilágyi Benjámin István munkájából úgy tudjuk, hogy egyike volt azoknak az ifjaknak, akik Hollandiában szerzett tudásukat Angliában bővítették tovább. Itt azután közeliről megis-

1) Archiv. N.F. XVI. 209.

2) RMK. III. 1515.

3) Szathmári Pap Zsigmond: Szentzi Molnár Albert. Erdélyi Prédikatori Tár. 1837. VII.köt. XXXVI.lap.

4) TT. 1886: 604. és Dunántuli Prot.Lap. 1917: 194.

merkedve a hitbéli puritánus felfogással, maga is annak hívévé szegődött. Ugyanekkor Angliában tanuló honfitársai közül - Tolnai Dali János elgondolására - tizedmagukkal kötelezvényt szerkesztettek 1638 február 9-én, amellyel szavakban ki nem mondott formában a puritánizmus otthoni terjesztésére kötelezték el magukat. Hazatérésük után a külső országokbeli szabadabb szellemhez való elszegődésük miatt, a heidelbergi orthodoxyával eltelt idősebb rendű egyházi vezetők az ifjakat kérdőre vonandó, az 1638 szeptember 22-én Debrecenben tartott partialis synodusra megidézték, minthogy a "kegyesség formulája" névvel megnevezett kötelezvény egy példányát az itt megnevezett Kecskeméti Miklós váradi iskola-mester bizonyosan jóhiszeműen átadta Keresszegi István debreceni lelkipásztor s tiszántuli szuperintendensnek.⁵⁾ Ennek alapján a zsinat kötelezvény aláírására utasította az ifju papjelölteket, amelyben megfogadják, hogy az egyház kebelén belül mindenféle ujtástól tartózkodni fognak. Ennek az esemenyláncolatnak történetét az egykoru Szilágyi Benjámín István "Acta synodi nationalis hungaricae" című, töredékben fennmaradt kéziratosa munkájában őrizte meg.⁶⁾ Bárha nincsen emlékezet róla, hogy a megkívánt kötelezvényt - Kecskeméti is aláírta volna, azonban az alábbi körülmény határozott bizonyíték amellett, hogy még 1640-ben is Váradon szolgált. Ugyanis - gr. Kemény József szerint - 1849 előtt megvolt az enyedi kollégium könyvtárában "Angyalok Éneke, az az Az igaz meg nem szeplősített Vallásnak öröme a Keresztyén ember szívében Mellyet irtt a Szent Írásnak mondásaiból nagy Szorgalommal Kecskeméti Miklós N. V. T. Nyomtatt. Nagy Váradon buzgó lelkek költségen 1640." (8° 79 lap terjedelemben).⁷⁾ Minthogy ezt a N. V. T. rövidítést a Nagy Váradi Tanító szövegre kell feloldanunk, bizonyos ebből, hogy ekkorra már nem volt az iskolánál, hanem egyik lelkitanítói, vagyis prédikátori állásra választotta meg az egyházközség a karata s az esperesi és szuperintendensi jóváhagyás. Kétségtelen az, hogy az iskolamesteri állásban eltöltött átmeneti idő letelte után nagyon hamar került az előkelő váradi papságba.

Zoványi tiszántuli püspök összegyűjtötte a régi zsinati határozatok közül a maga korában is még érvényben lévőket s azt

5) Lampe F.A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 385.

6) SpFüz. 1857: 161.

7) RMK. I. 707.

1733-ban kiadta. Ennek LXVIII. pontjaként találjuk, hogy "nagyobb iskolák tanítói két évig, kisebb iskoláké tovább is maradhatnak azon helyen; kik világi pályára lépendők, csak egy évig taníthatnak, papi pályára lépendők 2-4 évig."⁸⁾ Így tehát Kecskeméttel tulajdonképpen mégsem történhetett kivételezés.

Zoványi Jenő adataira szerint az 1641. esztendőben valahová eltávozott Nagyváradról, 1647 májusában pedig Hajdunánáson, azután meg Kémeren töltött be papi tisztséget.⁹⁾

8) SpFüz. 1865: 399.

9) Zoványi cikkei. 223.

Erre az akadémikus mesterre Keserű Bálint hívta fel a figyelmet s minthogy egyelőre más forrás nem állott rendelkezésemre, éppen ezért Zoványi Jenő lexikoni cikke utmutatásának alapján kelle elindulnom. Jóllehet Pankotai egyetlen ismeretes munkájának ajánló sorai - Szabó Károly szerint - életrajzára vonatkozólag, nem egy adatot tartalmaznak, ámde ehhez az egyetlen példányban megmaradt könyvhöz lehetetlen hozzáférnem,¹⁾ ellenben ugyancsak Keserű Bálint reá talált Rácz Károlynak a zarándi református egyházmegye történetét tartalmazó munkájára, amely a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött könyvpéldány előszavának életrajzi vonatkozása részét Sárkány Lajos tanár másolatában közli.²⁾ Ennek alapján most már valamelyes képet mégis csak lehetséges összeállítanunk.

Pankotai bizonyosan az egykori Zaránd megyei Pankotáról származott, születési éve pedig - a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzéséből következtetve - 1613 volt.³⁾ Tanult Szalontán, majd pedig Váradon. Itthoni iskoláit elvégezve, 1635-ben Szalontára vitetett rektornak, ahol két esztendeig lelkiismeretesen tett eleget a reá bízottaknak. Eközben történt, hogy 1636-ban a Rákóczi fejedelem ellen támadó Bethlen István török hadai Szalontát elpusztítással fenyegetvén, Győri Jakab nevű alantas tiszt furfangos ötlete s az annak következtében éjjeli álmukból felriasztott nagy sokaságu darvak "szörnyű szokatlan kiáltása" az egész török seregben akkora rémületet keltett, hogy ész nélkül megfutamodván, nagy részük a lápokba vészett, avagy magyar fogságba e-

1) RMK. I. 839.

2) Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880. 243, 282-83.

3) Archiv. N. F. XVI. 209.

sett.⁴⁾ Így menekült meg Szalonta. Erre céloz tehát Pankotai mondván, hogy "vajha az Jehovának ez örök emlékezetre méltó jótéménye sokak előtt feledékenységekben nem ment volna; Ő lőn, a ki a szivekben megrettenté, s elfutamtatá minden emberi erő nélkül, ez reánk fenekedő tsunya nemzetséget."

Pankotai derék munkálkodását méltányolva, Jote Gergely szalontai kapitánynak és Husztai András lelkipásztornak pártfogása következtében maga a város elégséges pénzbeli segítséget nyújtva, "idegen országokban s akadémiákban, holott a tudományoknak derekas fészke vagyon", kibocsátották. Külföldi tanulása - bevallása szerint - "majd három esztendők elfolyásokig" tartott. Először - tudtunkkal - 1637 augusztus 11-én a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be a Tolnai Dali János tizeinek egyikével: Szikszai Benedekkel s nemkülönben egy Szepsi István nevű, valószínűleg sárospataki öregdiákkal együtt.⁵⁾ Majd 1638 őszén átment Franekerába s ott szeptember 14-én Rozgoni Jánossal és Szenczi Molnár Jánossal egyszerre jelentkezett felvételre az egyetemen.⁶⁾ Sajnálatos körülmény, hogy egyetlen akadémiai vitatkozása sem ismeretes, s ezért se tanáraitól, se magáévá tett hitbéli és egyéb szellemi felfogásának elindulásáról semmi utmutónk sincsen.

Külső országokban való tartózkodása valószínűleg vagy 1639 végéig, vagy a következő év elejétájáig terjedt, mint ahogyan Rácz Károly is nagyjából így számítja. Hazatérésekor Szalonta mindjárt másodpapjául marasztotta, noha kevés idő multával a püspök a papságot megelőzni szokott gyakorló évre a váradi schola rektorául rendelte. Itt azután csupán csak egy esztendőt, tehát az 1640/41. iskolai évet töltötte, amely idő alatt hihetőleg ő sem mulasztotta el az ifjúságot a presbiteri elvekkal megismertetni. De - szerinte - "ismét esztendőm határa elközelítvén", Szalonta újra visszakérte papjául.

Itteni lelkipásztorkodása ideje alatt fordította le magyar nyelvre Vedelius Miklósnak franciául megírt s latin nyelvre átültetett munkáját, amelyet azután "S. Hilarius. Avagy, Minden fé-

4) Szalárdi. 115-19.

5) Archiv i.h. és Erd.Préd.Tár. 1837. VII. füzet XXXVI.lap.

6) TT. 1886: 604.

le Szomorúságoknak nemei ellen, Sz. igaz és álhatatos öröme vezérlelő Elmélkedés" címen 12°-nyi 251 lap terjedelemben Váradon kinyomatott.⁷⁾ Könyvének ajánlását 1650 március 23-án Szalontán keltezte. Ebben megjelölte, hogy itteni szolgálatát már tizedik esztendeje folytatja, ezzel tehát nemcsak a szalontai, de a várad-i szolgálatának idejét is biztosan meghatározta. Babizonyosodott tehát, hogy a kiváló Zoványi Jenő egy esztendőtt mégis csak tévedett.

Munkája tehát fordítás, szerzője Vedelius Miklós előbb genfi, majd franekerai teológiai professzor, aki hihetőleg tanára is volt Pankotainak, mint annyi sok, ekkortáiban külföldet járó református diáknak. E fordítás különben - Bod Péter összeírása szerint - megvolt Bethlen Kata könyvtárában is.⁸⁾

Ezen kívül Vedeliusnak még egy magyarra fordított munkája ismeretes, ez pedig Laskai Matkó Jánosnak, idősebb Bethlen István ecsedi udvari belsőemberének 1644-ben Váradon kinyomatott "Hit-től szakadásnak tellyes meg-orvoslása."⁹⁾

Pankotaira vonatkozólag még egy felette lényeges emléktünk van. Ugyanis a Várad környéki presbiteriánus papokról 1655-ben szerkesztett gunyvers róla így emlékezik meg:

"Pankotai Ferencz Szalontán csak hallgat,

Mert ő fel nem talált hallgatásnál jobbat,

Innovatorul nem beszélget sokat,

De azonban ő is velek együtt mozgat."¹⁰⁾

E sorok tehát bizonyítják, hogy ő is a presbiteriánus felfogás híve volt. Külsőországokbeli tanulása egybe esik a Tolnai Dali Jánosék angliai tartózkodásával, de hogy "A kegyesség formulájá"-nak aláírói között neve nem fordul elő, bizonyítja, hogy a Brit-szigeteken nem járt s ezért a haladó szellemet csak Hollandiából hozta magával.

Az eddig elmondottak is bizonyítják, hogy a szalontai hajdúság szeretetét mennyire megnyerte, s egykori dédelgetett diákja - ime - a most említett pasquillus szerzéséig is már 15 évet töltött itteni szolgálatban. Azt azonban, hogy közéjük már bevezette volna a presbiteri egyházigazgatási rendszert, alig hisszük, hi-

7) RMK.I. 839. és Bod Péter: Magyar Athenas. 208.

8) Erd.Muz. 1912: 181.

9) RMK. I. 764. és Magy. Athenas. 157.

10) Magy.Prot.Egyh. és Isk. Figyelmező: 1870: 596.

szen abban az esetben e gunyirat szerzője nem mondaná azt, hogy "Innovatiorul nem beszélget sokat".

Élete további folyásával kapcsolatosan Rácz Károly csodálkozik azon, hogy Szalárdi miként állithatta, hogy az 1658 szeptember 2-án Borosjenő várát elfoglaló török sereg a következő napokban Sarkadot és Szalontát is megvette, amely mezővárosokat azonban maga a lakosság II. Rákóczi György parancsára tövig felégette, holott ebben az időben Szalonta mégsem lehetett pusztahely, minthogy /feltevése szerint/ Pankotai itt 1666-ig lelkipásztoroskodott. Ugyanis az 1666 július 4-én Szatmárnémetiben tartott egyházkerületi zsinat ekkor Csatári Andrást avatta a szalontai papságra.¹¹⁾ E feltevésről azonban biztos ítéletet nem mondhatunk, minthogy Szalárdi Jenő elestekor váradi lakos volt s ezért a szomszédságban történekekről mégis csak tudomással kellett birnia, ámbár öreg korában irván krónikáját, megtörténik, hogy nagy-néha téved is.

11) Szalárdi. 405. és Rácz. 138, 243.

S z i l á g y i B e n j á m i n I s t v á n

(1643 - 45.)

Szilágyi Benjámín István életének története eléggé ismeretes. Azonos nevű édesapja - az 1632.évi feljegyzés szerint - vasmegyei esperes és bűi lelkipásztor. A megnevezett falu hihetőleg azonos a Vas-megye határán folyó Répcének balpartján fekvő s ma Sopron-megyéhez tartozó, a jelen időben talán már egyetlen református lelket sem számláló Bő községgel. Az egyházmegye anyakönyve idősebb Benjámín Istvánnal kapcsolatosan arról tudósít, hogy Egrespatakáról való: "de Egres Pataka".¹⁾ Ez az eredethatározás azután megmagyarázza származási nevének létrejöttét is. Tudjuk ugyanis, hogy a származási nevet felvevő egyének, különösen ha messze vidékre szakadnak el, nem az alig ismert falucskától, hanem a nagyobb tájegységtől, vagy vidéktől kölcsönzik nevüket. Így ő is nem a Zilah melletti kis Egrespatakról, hanem az egész nagy Szilágyságról kezdte magát Szilágyinak nevezni.

Feltűnőnek találhatjuk, hogy miképpen is kerülhetett ez, az erdélyi fejedelemséghez tartozó közép-szolnok-megyei ifju pap az ország nyugati határszélére, ma legfennebb csak sejteni, de biztosan megállapítani nem lehet. A mi gondolatunk szerint az 1613 esztendői fejedelmenváltozás lehetett ennek az oka.²⁾

Ifjabb Szilágyi Benjámín István 1616 november 16-án született. Első oktatását apjától nyerhette. Minthogy azonban felső

1) Halmy Gyula: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Sp. Fü. 1866: 262. Ez Szombati János 1788/89-ben írt kéziratos munkájának fordítása. - Erdélyi János és Finkey Pál: Magyar Prot. Egyháztörténeti kutatók. (Szilágyi B. István: Acta synodi nationalis hungaricae c. kéziratos munkájának fordítása). - SpFüz. 1857: 161. - Zoványi Jenő: Teológiai Ismeretek Tára. III. Mezőtur, 1901. 287.

2) Szerző: Báthori Gábor bucsuztatója. (Kézirat).

tagozattal rendelkező iskola a nyugati végeken - a Habsburg elnyomás miatt - ekkor tulajdonképpen alig is volt (Komárom, Pápa) de az se lehetett eléggé magas színvonalu, ezért az apa fiát a távoli szülőföldre küldötte, oda, ahol bizonyára még maga is tanulta a tudományokat. Hazai iskoláztatását azután Gyulafehérváron Alsted főprofesszorsága idejében fejezte be. Innen 1639 nyarán indult külső országokbeli bujdosásra, ahol - mint maga írja kéziratban maradt munkája előljáró beszédében - idegen férfiakkal való társalgása következtében, akik a magyar protestáns egyház multjáról kérdezősködtek, elhatározta, hogy ha szerencsésen haza érkezik, meg fogja írni annak történetét. Ezt azután el is készítette, műve azonban nem maradt reánk.

Künn először - vagyis 1639 nyarán - az Odera melletti Frankfurtban állapodott meg,³⁾ majd 1641-ben a franekerai akadémiára iratkozott be, innen talán Utrechtbe ment át. Az 1643. év elejére térhetett haza. Itthon legelőbb a váradi iskola rektori tisztségében találjuk, de valamivel később bizonyosan, mint ahogy a franekerai egyetemen tanuló Gál István teológus 1645-ben tartott vitatkozásának ajánlásában ennek határozott adatát adja.⁴⁾ De váradi tanárkodásának egyéb bizonyítékai is maradtak. Ugyanis Kopchán Mihály szirmiumi püspöknek 1643-ban Pozsonyban megjelent könyvét - miként Voetius utrechti professzor 1645-ben megjelent teológiai vitatkozásokat tartalmazó művében elmondja - "1643 május 12-én Váradról az igen művelt Szilágyi Benjámín István ur, ekkor váradi iskolai rektor, küldötte meg."⁵⁾ Ugyancsak az 1643. esztendőből származik annak emlékezete, hogy a XVII. század legkiválóbb nevelőjének, Comeniusnak "Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive, Seminarium Linguae Latinae et Scientiarum omnium" című, európa-szerte használatos tankönyvét magyar nyelvre fordítva, Váradon 220 nyolcadrétnyi lap terjedelemben kiadta. E munkája azután az egész XVII-XVIII. század folyamán használatban lévén, többször újra nyomtatott.⁶⁾ Az 1644. évről is van egy vele kapcsolatos csekélyke emlékezet, ugyanis Laskai Jánosnak Váradon megjelent "Jé-

3) ProtSzle. 1889: 187.

4) RMK. III. 1651.

5) SpFüz. 1866: 264.

6) RMK. I. 749, II. 614, 637, 701, 968, 1317, 1735, 1925, 1988, - MKvSzle. 1930: 140.

zus Királysága" című munkájához latin nyelven szerkesztett üdvözlő distichonokat írt.⁷⁾

Váradi tanári működése három esztendőre terjedvén, 1645 december 21-én a sárospataki iskola rektorául vitetett. A váradi nyomda 1646. évi kiadványai között találjuk ugyanennek az esztendőnek augusztus 3-án elhunyt Bethlen Péternek, Gábor fejedelem unokaöccsének, teteme felett mondott gyászbeszédék gyűjteményét "Temetési Pompa" cím alatt. Közötte van "Funebris oratio Stephani Benjamin Szilágyi in pago Liszkafalva iuxta Rosenbergam. 21. Oct. 1646."⁸⁾

Szombati szerint Tolnai Dali János és társainak ujitásai ellen tartott tokaji semigenerális gyűlésen 1646 február 14-én a szatmárnémeti synodus nationalison 1646 június 10-én mint "Illustris Scholae S. Patakiensis Rector Theol. Professor", a zempléni egyházmegye egyik kiküldöttjeként vett részt.⁹⁾ E gyűlések határozatait összeírta és rendszerbe foglalta.¹⁰⁾ Az a munkája, amely azonban csak megcsonkult kéziratként maradt reánk, "Acta synodi nationalis hungaricae" (etc.), így is nagyon becses adatokat foglal össze a magyar puritanus küzdelmekről, jóllehet ő maga nem osztott Tolnaiék felfogásában.

Szilágyi a pataki tanárságról 1647 szeptemberében lemondott, a szomszédos tolcsvai egyházközség papságát fogadván el. 1649 június 16-án a zempléni egyházmegye főjegyzőjévé választatott meg. Komáromi Csipkés György utrechti akadémiai hallgató 1651 február 15-én tartott vitatkozásának ajánlásában róla, mint egykori tanáráról, s még mint tolcsvai lelkipásztorról emlékezik meg.¹¹⁾ Ugyanebben az évben azonban a sátoraljaujhelyi papságra hivatott meg. Mikor azután Tolnai János buzgólkodása következtében Lorántfi Zsuzsánna Comeniust 1651-ben meghívta a pataki iskolához s a jeles tudós és nevelő az intézet korszerűsítésén fáradozott, nagy elismeréssel emlékezett meg Tolnai János rektorról, Szöllősi János teológiai és filozófiai tanáról, továbbá kiadott könyveinek gondos átnézésén és kijavításán is fáradozott Szilágyi B. Istvánról.

7) RMK. I. 765. - Csipkay Sándor: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. 13.

8) RMK. I. 787.

9) SpFüz. 1866: 265. és Lampe. 405.

10) SpFüz. 1857: 161. - Harsányi István: Miskolczi Csulak István élete és munkái. Debrecen, 1926. 13.

11) RMK. III. 1781.

Szombati úgy véli, hogy Szilágyi, ez a tudós, szorgalmas egyháztörténetíró 1652 táján hunyt el, minthogy a zempléni egyházmegyei jegyzőkönyvekben nevére többé már nem akadt reája.¹²⁾

Bod Péter azt írja róla, hogy "nagy szorgalmatossággal szedegette össze a' M. Országai Ekklesiái Gyűléseknek végzéseiket, hihető a' Katona Geleji István izgatásából. Ez az írás meg-volt az Ember Pál kezén, mikor az Erdélyi és Magyar országai Ekklesiákra tartozó dolgokat irogatta 's szedegette rendbe."¹³⁾ Ehhez a megállapításhoz még az is hozzáfűzhető, hogy valószínűleg nemcsak a zsinati végzések, hanem az azóta elveszett egyháztörténet kézírata is megfordult Ember Pál kezén s ezért tulajdonképpen ez lehetett a magja a Lampe professzor neve alatt 1728-ban Utrechtben megjelent egyháztörténetnek.

12) SpFüz. 1866: 267.

13) Bod Péter: Magyar Athenas. 268.

Harsányi Nagy Jakab

(1646 - 48.)

Egy 1672-ben megjelent munkája szerzőjeként nevét "Jacobus Nagy de Harsány nob(ilis) Ung(arus)"-nak adja tudunkra.¹⁾ Biztosan megállapítani nem tudom, hogy nemességét örökölte-e, avagy maga szerezte-e? Bárha Nagy Iván egy sárospataki és kis-harsányi Harsányi családot mutat be, amelynek első ismert őse: "Michael Literati de Sárospatak et Kisharsány" 1467-ben Mátyás királytól netalán a baranya-megyei Kisharsányt nyerte adományképpen. E családfa ötödik fokára Nagy Iván beállította azt az 1676 után utód nélkül elhunyt Jakabot, aki Apafinak gyermekkori tanítója s 1651-től a brandenburgi fejedelem tanácsosa volt.²⁾ Ez a beállítás azonban föltétlenül téves, mert hiszen egy kis-, vagy középnemes család egy időben nem birtokolhatott egymástól annyira távolfekvő vidékeken, mint Baranya és Zemplén! Azután meg e kettős előnév is szokatlan a XV. század közepén és végezetül Harsányi határozottan megnevezi "Nagy" családnévét, ami a mult időkben ugyan nem lenne éppen lehetetlen jelenség egy azonos származási nevű családon belül sem, ha visszamenőleges érvényességgel az ifjabb nemzedékekhez mért őst jelentené, de minthogy itt arról szó sem lehet, ezért legalább is kétesnek kell kijelenteni Harsányi Jakabnak e törzsből történt származtatását.

Harsányi személyére 1640 július 21-én és 1642 október 6-án találunk adatot a hollandiai Leyda akadémiajának anyakönyvében, az előbbi időpontban mint 26 éves magyarországi, az utóbbiban pedig mint 27 esztendőes erdélyi teológiai hallgató van bejegyezve. Tehát 1614-ben kellett születnie. A hol magyarországi, hol pedig

1) Uj Magyar Muzéum. 1855. II. 379.

2) Nagy Iván: Magyarország családai. V. 58-60.

erdélyi honosságának megjelölése arra utal, hogy a kapcsolt részek: a Partium lehetett az otthona, s ezért származási helyéül a biharmegyei Körösnagyharsányra gondolhatunk. E körülmény most már azt sejteti, hogy maga is a váradi iskola neveltje s minthogy Bethlen Miklós szerint a gyermek Apafi Mihálynak sokáig praepceptor volt,³⁾ valószínű, hogy tanulását a gyulafehérvári kollégiumban folytatta tovább. Innen bujdosott azután külső országokbeli akadémiákra, talán öt, vagy közel hat évet töltvén tudományokban való előhaladására. Eközben Tarczali Pál leydai tanuló társával a nyugateurópai haladóbb szellem szülőföldjét, Angliát is felkereste.⁴⁾

Hazatérése után - Csernák munkája szerint - már 1646-ban Váradon tanít a puritánus elveket valló Harsányi Jakab.

A magyar református egyház életében nagy jelentőségű esemény volt az 1646 június 10-én s az ezt követő napokon Szatmárnémetiben megtartott nemzeti zsinat (synodus nationalis), amelyen a tiszáninneni és -tuli egyházmegyéken kívül az erdélyi küldöttek is részt vettek. A Lampe-Ember-féle egyháztörténet Szilágyi Benjámín István "Acta synodi nationalis hungaricae" című kéziratos munkája nyomán megőrizte ugyan e zsinat leírását,⁵⁾ azonban a debreceni egyházmegye legrégebbi jegyzőkönyvébe bemásolva, megmaradt a végzések eredeti szövegezése is. Ebből látható, hogy a puritánus szellem terjedésének meggátlására erélyes rendszabályokhoz folyamodtak, mert hiszen "nomen puritani, nemo sibi amplius ausit usurpare, quia est scandalosum: secundo periculosum, quia innovationes sunt: qui enim hoc fecerit, privabitur." Ekkor egyes személyeket is ítélet alá vettek. Voltak, akiket állásuktól megfosztottak, miként Szepsi János váradi várbeli papot, Tolnai János pedig továbbra is letéve maradt, hacsak meg nem jobbitja életét és szokásait. Kereszturi István, Győri István, Porcsalmi János, Tolcsvai Márton, Kovásznai Péter ügye feletti döntést a legközelebbi tiszáninneni (a mai megjelölés szerint tiszántúli) zsinatra halasztották. A megelőző pataki zsinaton állásától megfosztott Köleséri Mihály szántai elsőpapnak palástját ugyan visszaadták, azonban ha

3) Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 260.

4) Trócsányi Berta: Magyar ref. teológusok Angliában a XVI. és XVII. szdban. Debrecen, 1944. 14. 28. - Pongrácz József: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914. 3-6.

5) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. (1737). 398.

előbbi állomáshelyét óhajtaná elfoglalni, abban az esetben egyházmegyéje papjainak kegyét (vagyis beleegyezését) meg kell szereznie.⁶⁾ Legenyhébb fenytés Harsányi Jakabot érte. Bod Péter szerint olyan végezés találtatik róla, hogy "ugy hagyatik meg az iskolai hivataljában, ha kéz bé adással keze írásával kötelezi magát Seniorának és a több Papoknak minden tisztességes dolgokban való engedelmességre; másokat nem gyaláz, motskol, és hogy az Ekkleziának bé vett rendes Tudománya ellen maga fejétől nem ujit, nem tanít s az egyházi fenytéknek is magát alája adja."⁵⁾

A Szilágyi Benjámin István kéziratát felhasználó Ember Pál az 1646. évi zsinat tárgyalásakor nem említi a Harsányi Ügyét, ellenben a végzések most idézett eredeti szövegezésének V. pontjában foglaltak kissé másképpen hangzanak, miként azt Bod Péter magyarra fordított idézetében tudtunkra adja, s amint az ő megállapítását átvevő későbbi írók legtöbbször ugyanígy tovább tárgyalja. Ugyanis "Jacobus Harsani conceditur ut in scholis, vocatus doceat, hoc modo tamen, ut chirographo suo seu reversali obliget se, deinceps pastoribus ecclesiarum et senioribus, in omnibus honestis rebus obtemperaturum et obtreactionibus valedicturum, neque quicumque innovaturum contra disciplinam ecclesiasticam et ritus ecclesiae antiquitus receptas; si vero aliquid attentaverit ab ecclesia abscinditur."⁸⁾ Ennek alapján, bizony, nem tudjuk megmondani, hogy Harsányi tulajdonképpen miért is került ítélet alá? Lehetséges, hogy netalán csak Angliába történt áthajózása miatt, s ezért őreá is alkalmazták az 1638 szeptember 22-i debreceni zsinat határozatát,⁹⁾ avagy netalán valaki előtt dicsérettel emlékezett meg az angliai puritánus törekvésekről, egyuttal gáncsolván a hazai csökönyös maradiságot? Ki tudja! De elég az hozzá, hogy a püspökök (episcopalis) felfogásu egyházi vezetőkől semmi komolyan elítélhető cselekedetet nem követhetett el, hiszen Szilágyi felsorolván azokat a nevezetesebb akadémikus ifjakat, "kik felől Angliában (folytatott) társalgásuk miatt gyanu támadhatott" s "kik

6) Révész Imre: A szatmár-németi zsinat végzései, eddig ismeretlen eredeti szerkezetekben. SpFüz. 1860:244-47.

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. 351.

8) SpFüz. 1860: 244-47. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 170. - Csernák ezzel kapcsolatosan egész lehetetlenséget állít. 187.

9) I.h. 1857: 171.

a tiszáninnyi (mai megjelöléssel: tiszántúli) egyházakban ezen határozatnak önként aláírtak", közöttük azonban Harsányi nevét nem találjuk, pedig nemcsak Tolnai János diáktársai, hanem a Harsányival körülbelül egyidőben hazatért Kovásznai Péterről is megemlékeznek.¹⁰⁾ Nem lehetetlen, hogy eddigelé még semminemű állást sem töltött be, hiszen nem is régóta érkezett haza.

Ezenkívül Zoványinak azt az észrevételét is számításba vehetnők, hogy netalán Harsányi volt akkor a rector primarius, amikor az iskola seniora husvéti prédikációjában Tolnai tevékenységére célozva azt jelentette ki, hogy "az igaz religio most kezdett-volt felvirradni, ha meg nem gátolódott volna." A hatalmukkal visszaélő tekintélyek erre a diákfőnökököt vasba verették s az iskola igazgatója is majdhogy pórul nem járt,¹¹⁾ már tudniillik ha nem mendemondán épült fel az egészen más egyházkerületben levő zempléni egyházmegye protocolluma írójának értesülése, mint az éppen Tolnaival kapcsolatosan számos példával bizonyítható. Kiséreljük meg tehát a Harsányival összefüggésbe hozható lehetőséget elemezni.

Az egykori szokás szerint a külső országokat megjáró papjelölteknek itthoni működésüket - a kivételes eseteket nem számítva - iskolamesterséggel kellett kezdeniök s csak két, leggyakrabban azonban három esztendeig tartott tanárkodásuk után rendeltettek lelkipásztori állásba. Minthogy pedig a zsinati végzés kezdőszavait akár úgy értelmezzük, hogy (már) meghivatva (de a zsinat jóváhagyása előtt állását még el nem foglalhatva), akár pedig úgy, hogy (ha majd) meghivatva (elfoglalja a rektori katedrát), mindenképpen azt állapíthatjuk meg, hogy csak ezután kezd meg működését. Ezért tehát a Bod Péter nyomát követők beállítását föltétlenül módosítanunk kell.

E zsinati határozat, ismételjük, abból a szempontból is figyelmünket érdemli meg, mert belőle itthoni közhivatali működésének körülbelőleges kezdetét is megállapíthatjuk az 1646. esztendőben. Hogy pedig mindjárt a váradi scholához rendeltetett s ott nemcsak az 1646, hanem az 1647. és 1648. esztendőt is eltöltötte, tanúsítja, hogy a zsinat követelésének az előírás szerint eleget is tett.

10) I. h. 1857: 172.

11) Zoványi. 143-44.

Látjuk, hogy Székelyhidi Tophaeus Mihály utrechti teológus 1647 december 24-én tartott nyilvános vizsgálatát a többek között Harsányi Jakab s Szőlősi János váradi mestereknek és Szathmári Bacca Péter ugyancsak utrechti diák 1648 július 12-én előadott vitatkozását nemkülönbön Harsányi Jakab s H. Szőlősi János váradi tanároknak ajánlotta. Már ezek az adatok is megerősítik, hogy a megjelölt években Harsányi valóban itt működött.

A kolozsvár-városi sáfárpolgár 1649. évi számadáskönyvében feljegyezve találtam, hogy január 3-án "az melj Harom Deak az Váradj Meszternek egigiet massat uittek Enyed irányában, kocsijuk elébe lovat adatott."¹²⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy az itt meg nem nevezett váradi mester holmiját szállították Délerdélybe, mégpedig nagyon valószínűleg Fehérvárra, bizonyos, hogy szokásos három esztendei tanárkodás után, valamilyen más állásba rendeltetvén, annak elfoglalására költözködött. E mesterben most már nemcsak azért merem Harsányi személyét felismerni, mivel többé már nem található Váradon, jóllehet 1647. évi iskolamestertársai közül Técsi továbbra is Váradon maradt, Debreczeni István, Borsai Sepsei János és Váradi Szikra István papok mellett 1650-ben ő nyervén el a negyedik lelkipásztori állást; nemkülönbön Szőlősi sem hagyta el Váradot, őt ugyanis 1651-ben már Sepsei prédikátor helyében találjuk, Tölcsakit és Komáromit(?) pedig még 1651-ben is, mint iskolamestereket látjuk viszont.

Harsányi Jakab nem mindennapi neve tehát innentől kezdve más felé irányítja nyomozásunkat. Bárha nevét Ember Pál a váradi iskola tanárainak névsorába a következő megjegyzéssel iktatta be: "Jacobus N. Harsanyi. Hic demum Patria excessit, et factus est Consiliarius Sereniss. Electoris Brandenburg."¹³⁾ Ez a tulságosan összevont megjegyzés már Bod Péternél is eléggé hibás képpé torzul, azt mutatván be Harsányiról, hogy "elhagyván Professori Hivatalját 1651-dik esztendőben // ide vessző kellene! // el ment Berlinbe a' Választó Fejedelemez, a' nagy Friderikhez, a' ki az ő Pennája által folytatta a' Napkeleti Országokra a Kereskedések iránt való Levelézéseit. Még 1676-dik esztendőben Consiliariusi titulussal ott nagy betsületben élt."¹⁴⁾

14) Bod Péter. 351.

12) Sáfár, 1649.

13) Lampe. 637.

A helyes kép megállapítására szükséges minden lehető adatot összegyűjtenünk.

Mindenek előtt tekintetbe kell vennünk azt a körülményt, hogy Bethlen Miklós egy 1672. évi eseménnyel kapcsolatosan úgy emlékezik meg Harsányiról, hogy "tisztességes tudós ember volt",¹⁵⁾ tehát a klasszikus nyelveken kívül a nyugateurópaiakat is megtanulhatta, sőt - ami az egykori tudományosságnak még nagyobb fokmérője: a keleti nyelveken is hihetőleg kellő jártasságot szerzett. Nagy világlátottsága és nyelvismerete lehet azután a magyarázata annak a helyzetnek, hogy az iskolamesteri évek kitöltése után maga is másfelé vágyakozott, mintsem valamelyik egyházköztség gyülekezetét pásztorolja. Tekintettel arra a helyzetre, hogy a váradi iskolának a fejedelem volt a főpártfogója (patrónusa), bizonyosan felfigyelt Harsányi képességeire. Ezért tehát ide iktathatjuk Bethlen Miklós súritett mondanivalójának azt a híradását, hogy azt a Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki a gyermek Apafi fejedelemnek sokáig praepceptora volt, osztán" a portán erdélyi török-deák tolmácsnak taníttatta Rákóczi fejedelem."¹⁶⁾ Ez a taníttatás pedig csak 1648 után történhetett, minthogy korábbi szolgálata esetében a fejedelem aligha bocsátotta volna el, küldötte volna külső országok akadémiáin való tanulásra, mert bárha az országnak ekkor még volt egy másik török deákja is: Majtényi András, ő azonban már nem ifju ember s különben is egy portai tolmács nem volt elegendő.

Thordai Ferenc kapitliha 1654 május 28-án Konstantinápolyban kelt levelében a többek között azt jelentette a fejedelemnek, hogy "Harsány uram, kegmes uram, az Nsgod kegymét Nsgodtól alázatosan vötte, az pénzre kgmes uram volt szüksége, mivel tavaly nyáron mind beteg lévén, az mint mondják, sok adósságban esett volt; idejét hiában nem tölti, az Nsgod szolgálatjátul is magát nem ki-méli." Egy félesztendő múlva maga Harsányi török deák 1655 január 4-én azt foglalta írásba, hogy "az hogsámra nem panaszkodhatom de én egy hétben kétszer is alig érkezem tanulni tőle, azonban az

15) Bethlen. I. 260.

16) I. h.

fizetést ugyan megkívánja méltán." E két levél tartalma azt sejteti, hogy Harsányinak legalább is 1653-ben kellett kimennie Törökországba, sőt éppen ugyanőneki 1656-január 6-án Rákóczihoz intézett szavai azt bizonyítják, hogy "valaki mondotta volt Nsgodnak, hogy nem akarok tolmácsolni s elmenni mindenüvé, bár akkor mást beszéllett volna, im kegyelmes uram, Nsgod eszében veheti, akárki mint izetlenkedjék, mint vagy az dolog, két harmadfél esztendőök alatt nemcsak vigyáztam, imitt-amott tekeregvén, forgolódván, jó-akarókat magamnak szerezvén".¹⁷⁾ Az itt említett kétszer harmadfél esztendőök tehát együtt 5 évet tesznek ki, minthogy pedig ezt a számot Harsányi két részre tagolta, azt jelenti, hogy a valóságban is megosztott időt töltött a török birodalomban: az első 2 1/2 esztendőt talán 1649-50-től, a másodikat pedig 1653 közepétől.

Miután Harsányi a török diákságra kellőképpen felkészült, II. Rákóczi György jeles képességei miatt most már nemcsak mint tolmácsot, hanem mint ügyvivőt (követet) is felhasználta. Így 1656 szeptember 15-én arról értesülünk, hogy II. Rákóczi György, aki már ekkor készítgette az utat a lengyelországi hadjáratra, megparancsolta konstantinápolyi követeinek, úgy mint Harsányi Jakabnak - Angyal Dávid szerint - mint egyik legügyesebb diplomatájának és Balogh Máténak, hogy az angol és francia követek tanácsa után induljanak a porta engedélyének megszerzésében. Bendishe Tamás angol követ Cromwell utasítására azután valóban mindent meg is tett, hogy a porta beleegyezését kieszközölje. 1657 június 21-én a svéd követek, valamint Harsányi Jakab és Tisza István kapitihák a kajmekám előtt arról tanuskodnak, hogy Rákóczinak a svédekkel való szövetkezése a portának csak hasznára leend, azonban minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult. Bendishe is látva, hogy még ő sem tud semmi eredményt elérni, figyelmeztette az erdélyi követeket a porta valódi szándékára, csak hogy ez az intelem kissé elkésve történt, mert Rákóczi már megindította a lengyel hadjáratot, sőt vállalkozása is már összeomlott.¹⁸⁾ Ennélfogva Konstan-

17) Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. Bp. 1890. I. 349, 354, 539.

18) Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. Sz. 1900. 504-6.

tinápolyban Harsányiék sem lehettek többé szívesen látott emberek, sőt Tisza Istvánt s követéarsait, ugymint Tordai Ferencet és Harsányi Jánost (helyesebben:Jakabot!) "mert a fejedelem késett az adó fizetésével és a szultán tiltakozásának dacára svédekkel, kozákokkal Lengyelország ellen szövetségzett", (egy időre) a hétértoronyba vetették.¹⁹⁾

Maga II. Rákóczi György is ezt írja Ujvárból 1657 szeptember 1-én anyjához intézett levelében:"Zoldfikár aga, Harsani, Tordai, Tisza István uramékat az Jedikulában vetették." Majd Barcsai Ákos helytartó 1658 szeptember 28-án Déváról keltezve arról számol be a fejedelemnek, hogy "Majténi András valóban híven tökélltesen viselte magát Nsgod mellett,őtöt is Tisza István uramékkal együtt nagy nehezen kiszabadétottam, de Zulfikar agát semmiképpen nem leheté."²⁰⁾

Nagyot fordult a világ Erdély felett, Rákóczi azonban görcsösen ragaszkodott a fejedelmi székhez, végsőkéig remélve, hogy még mindent helyre hozhat, pedig, hát, - miként Csengeri István kolozsvári református pap Rákóczihoz 1659 január 9-én Désről intézett levelében szemére hányta - "tudom, eddig az Harsányi Jakab uram levele (melyben írta, hogy immár az keresztyénség és így Erdély ellen is, ha tovább engedetlenkedik, az Mahumet zászlóját kitették), nagyságod kezéhez jutott".²¹⁾ Harsányi tehát ekkor még mindég a szószólói tisztet töltötte be a portán; ezt bizonyítja az erdélyi rendeknek 1660 február 6-án Sellenbergen tartott országgyűlésének Győr-megye közönségéhez intézett megkeresése is, e szerint "Kapikihánk még tavaly megh írta vala, ha Karátsonigh az (adó és sarc) Summának felét be nem viszik, ne legyen semmi reménységünk hazánk megh maradásáru, mivel már az Mahumet zászlóiat az Portán ki tették Erdély országa ellen."²²⁾ Ugyancsak az 1659. évi eseményekkel kapcsolatosan találjuk Szalárdinál, hogy "az havasalföldi Minnye vajdát megindulása előtt (a fejedelem) maga belső

19) Szalay Lászlótól irt függelék Kemény János fejedelem önéletírásához. Pest, 1856. 502.

20) Szilágyi Sándor. II. 436. 517.

21) Szilágyi Sándor: II. Rákóczy György és Csengeri István levelezése. SpFüz. 1866: 305.

22) Ráth Károly: Az M.DC.LX. v. Okleveles adatok Magyarhon történetéhez. Uj Magyar Muzeum. 1856.: II. 382.

szolgája által Harsányi Jakab által megszedíteni s magához vonni kezdette vala".²³⁾

Az események sora jól ismeretes, Rákóczi halálos sebe most már hiveinek lassanként leolvadt táborát is választat elé állította.

Bethlen Miklós szerint: "Harsányi...Rákóczi fejedelem...balála után vetődött Berlinbe."²⁴⁾

Felvinczi Sándor leydai teológus diák 1669 november 15-én tartott nyilvános vitatkozásának VII. és VIII. részét "Harsányi Nagy Jakabnak, Frigyes Vilmos brandenburgi örgróf titkos tanácsosának" ajánlotta.²⁵⁾ Ebből az ajánlásból több körülményre lehetünk figyelmesek. Legelőbb is azt tudjuk meg belőle, hogy ez a derék diplomata, aki - úgy látszik - a végsőig megtartotta urának tett hűségesküjét, annak elpusztulása után Erdélyben s a kapcsolt részekben maga is elvesztette lába alól a talajt, hiszen Rákóczi érdekeit szolgálván, a török udvarnál többé már semmiféle feladatot nem teljesíthetett. Ekkor határozhatta el magát hazájának végleges elhagyására. Így találhatott azután menedéket Bethlen Gábor sógorának udvarában, ahol képzettsége, nyelvtudása s a török portán való jártassága révén hamarosan előkelő állásra küzdötte fel magát. De megállapíthatjuk Szinnyeinek az Athenas szavainak félreértéséből eredő tévedését, amely szerint Harsányi csak 1676-ban nyerte volna el a tanácsosi címet.²⁶⁾ Végezetül azt is észre vehetjük, hogy új otthonában is meleg szívvvel törődött honfitársaival, hiszen Felvinczi is csakis azért ajánlhatta neki vitatkozását, mert támogatását ő is tapasztalhatta.

Bethlen Miklós önéletírásában beszéli el, hogy az ország a magyarországi protestánsok érdekében az európai országokhoz és hatalmasságokhoz az 1672-esztendőben levelet küldött. A segítségkérő levelek postásai - úgy látszik - a külső országok akadémiáira indult diákok voltak. Ezt a megállapítást a fejedelem nevében fogalmazó Bethlennek következő szavaiból tehetjük: "Ebben az időben Berlinben a brandenburgi elector tartott tisztességes fizetés-

23) Szalárdi. 464.

24) Bethlen Miklós. I. 260.

25) RMK. III. 2480.

26) Szinnyei IV. 478.

sel és consiliariusi titulussal egy Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki (Apafi) gyermekségében sokáig a fejedelemnek praeceptor volt, osztán a portán erdélyi török-deák tolmácsnak taníttatta Rákóczi fejedelem, kinek halála után vetődött Berlinbe; tisztességes tudós ember volt. Ugy végzők, hogy ehhez vigyék az írásokat mind, és ennek mintegy sollicitatornak, az electornak pedig mint patrónusnak kössük lelkére az egész dolgot." ²⁷⁾ Bizonyos, hogy Bethlen Miklós itt csak vázolja az eseményeket, nem jelezvén még azt sem, hogy Harsányi nem első, hanem második Rákóczi György halála után szegődött el a brandenburgi választófejedelem szolgálatába, egyik-másik szakíróknál tehát ezért történetelt a végzetes eseménycsere.

Bethlen Miklós a látogatástevőket többes számban említi anélkül, hogy a nevüket megmondotta volna, ennek ellenére mégis sikerült reájuk találnunk. Ugyanis az akadémiára igyekvő Pápai Páriz Ferenc, a későbbi tudós enyedi professzor, naplójába 1672 május 17-én azt jegyezte fel, hogy érkezett "Berlinben az hol liberaliter fogadott Nemzetes Harsányi Jakab ō kglme aulicus consiliarius Electoris Brandenb." 25-én pedig "Voltam ebéden Harsányi uramnál" ²⁸⁾ De rajta kívül Pápainak egy diáktársára is reá találunk. Ugyanis Szalay László a bázeli könyvtár kéziratтарыban egy magyar vonatkozású emlékkönyvet talált. E 8°-nyi nagyságu 7o lapból álló cimlap nélküli kézirat tulajdonosa Erdélyből 1671 márciusában indult külső országokbeli bujdosásra. Ez az esztendő azonban egészen bizonyosan téves kijegyzés 1672 helyett, minthogy a következő keltezés hónap és nap szerint is megegyezik Pápai naplójának adataival. Ez a diák - a Szalaytól megnevezett - Horváth János május 17-én már Berlinben van, "ubi D. Jacobum Harsányi Consiliarium hung. Celsiss. Electoris literis principis convenimus." Tehát Horváth már megemlékezik a fejedelemtől reájuk bizott levelekről is. Majd azután innen továbbindulva, június 14-én Utrechtbe érkezett, ahonnan a háboru miatt Marburgba s az 1673. esztendő elején Baselbe vándorolt. Az itteni egyetemi hallgatók névsorába nevét 1673 február 26-án mint "Johannes Horváti de Békés" (teológus), találjuk be-

27) Bethlen Miklós. I. 260.

28) Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója 1649-1691. ItK. 1892: 388-98.

vezetve.²⁹⁾ Majd 1674 június végén Bernbe készült, "ut ibi a morbo, quem in inguine habet curetur".³⁰⁾ E feljegyzés helyességét erősíti meg a kolozsvári református kollégium törvényeit aláírt diákok névsora, eszerint ugyanis "Joannes B. Horváti ad academias iter. suscipiens defunct[us] Bernae".³¹⁾ De Bod Péter is közöl egy Hoffmann János Izsák bázeli professzortól szerzett "Epitaphium Joannis Bekes Horváti, eruditione clarissimi Juvenis, qui varios scientiarum thesauros in Academiis Germanicis ac Hollandicis colligens, cum reditum in Transilvaniam ad Aulam Patroni sui Illust. Dionysii Bánfi de Losontz adornaret, Bernae repentina morte oppressus est Anno M D CL XXIV." című 12 soros latin verset.³²⁾ Barátai ekkor egy epicedion füzetkét adtak ki 12 sztl levél terjedelemben.³³⁾

Harsányiról még tudjuk, hogy 1672-ben egy latin és török nyelven írott munkát adott ki Berlinben. Ennek a kis 8°-nyi 51o lapot tartalmazó könyvnek címe: "Colloquia familiaria turcico-latina, seu status turcicus loquens, per Jacobum Nagy de Harsány nob. Ung. Serenitt, ac Potentiss. Electoris Branden. Consil. Coloniae Brandenb." Szalay tudósításából közöljük a főcímet követő sorokat is, amely a mű tartalmát közelebbről is megjelöli, tudtul adván, hogy "In quo omnes fere turcici imperii ordines, ministrorum cuiusque, conditionis extra vel intra aulam regiam, inque gubernaturis dignitas, qualitas, officia, regimen, gentis robur terrestre et maritimum, item natura, mores, ritus et consuetudines variae, religio, sectae et religiosi etc. etc. per colloquia, velut in speculo. quodam ad vivum repraesentantur ac notis necessariis illustrantur". E könyv még azt is elárulja, hogy a szerző II. Rákóczi György fejedelemnek ügyvivője volt a portánál s hét esztendő teltött Konstantinápolyban, valamint a török birodalom más helyein. Azután hálásan emlékezik meg a választófejedelemről, aki őt, minthogy a barbár zsarnokság minden javától és életlehetőségétől megfosztotta,

29) Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. SpFüz. 1860: 157. - Segesváry Lajos: Magyar ifjak az utrechti egyetemen. - Debrecen, 1935. 21.

30) Szalay László: Hungaricák a' lausannei cantoni könyvtárban. Új Magyar Múzeum. 1855: II. 38o.

31) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 1.pagina.

32) Bod Péter: Hvggarvs Tymbarvles Continvatvs. Nagyenyed, 1764. 84-85.

33) ItK. 1892: 504. - RMK. III. 2643.

nemcsak védencévé fogadta, s tanácsosi címmel tüntette ki, hanem, öt év óta kedvező életmódról is gondoskodott.³⁴⁾ E sorokból nyert hét és öt évnnyi időközött csak abban az esetben tudnók évszámhoz kötni, ha feltételeznők, hogy Harsányi a hét esztendőtt nem egyfolytában töltötte a török földön, az öt esztendőtt pedig csak a konziliáriusi titulus s ezzel együtt a nagyobb fizetés elnyerésének idejétől számithatnók. E könyv ajánlásának... "me per barbarorum tyrannidem omnibus bonis, mediisque vivendi orbatum" szavai arra engednek következtetni, hogy Váradnak 1660 augusztus 28-án történt elfoglalásával egyidejűleg a török a környező falvakat is hatalmába hajtva, a közeli Körösnagyharsányt és így Harsányinak netalán ott levő birtokokcskáját is tönkre tehetette.

Bod Péternek arról is van tudomása, hogy Harsányi még 1676-ban is életben volt s a választófejedelem udvarában nagy becsületben tartották.

E felvilágosodott szellemű, jeles tudományu, kitűnő államférfit a Rákócziak váradi kiváló iskolájának méltó diszével tartatjuk emlékezetünkben.

Harsányi életének vázlatos bemutatásához csatolok egy utólagosan talált adatot, amely egyéb vonatkozásain kívül bizonyosságot tesz, hogy a választófejedelemi udvarban elért magas állása: C(onsiliarius) Elect(oris) S(erenissimi) Pr(incipis) ellenére sem feledkezett meg a magyarsághoz való tartozásáról. Ezt tapasztaljuk Csernátoni Pál emlékkönyvének (album-ának) Kocsi Csergő István által 1722-ben lemásolt szemelvényeiben, amelyet a sárospataki református nagykönyvtár őrizett meg számunkra: "Excerpta ex Albo. Cl. Pauli Csernatonii Claudiopolitani Peregrinantis A. 1661. - Ephor. Il. Baron Bethlen et Phil. Doct. Franeqverae." Továbbad az emléksorok között ez olvasható: "Nob. ac Cl. Dno Pauli Csernatonii in Hungaria[m] redituro lubens meritoqz Conterreneo Conterreneus. grat. lubensqz apposuit Jacobus Nagy de Harsany C. Elect. S. Pr., 1667. Berolini."³⁵⁾

34) Uj Magyar Muzeum. 1855: II. 379.

35) 403. sz. könyvtári jelzésű kéziratos kötet /Kocsi Csergő István, a Bálint püspök fia, másolata./ 666/B. lev.

Técsi Joó István

(1646-49.)

Teljes neve Técsi Joó István. Származási neve után ítélve, a máramarosi Técső városából eredt s mindhogy 1644 november 23-án Leydaban történt akadémiai beiratkozásakor életkorát 25 évesnek jegyezték be az anyakönyvbe, születésének tehát az 1619-20. esztendőben kellett történnie.¹⁾

Itthoni tanulásáról mindössze csak annyit tudunk, hogy előbb Szatmáron, majd Sárospatakon végezte iskoláit, itt ugyanis 1638. október 23-án írta alá a schola törvényeit. Innen a bodrogkereszturi rektorságra vitetett,²⁾ ahonnan külső országokba bujdosván, 1644 június 21-én Franekerában, majd ugyanennek az évnek november 23-án Leydában iratkozott be a teológiai tantárgyak hallgatására.³⁾ Még ugyanebben az évben adta ki Leydában "Virga Mosis" című 102 nyolcadrét lapnyi terjedelmű értekezését, amelyben a pogányoknak, törököknek, zsidóknak és különböző keresztyén felekezeteknek (szektáknak) alkalomadtán való megtérítéséről tárgyal.⁴⁾ Az ajánlólevélben Kereszturi Pálhoz, a fehérvári iskola rektorához intézve szavait, mondja, hogy "te engemet... az igan jeles Bényei János ur által... Váradra hívtál".⁵⁾ Hollandiából 1646-ban tért haza s ekkor a váradi iskolamesterségre rendeltetett. Itt tanított 1647-ben is,⁶⁾ ekkor adta ki "Clavis Evangelica Sive Disputatio.. Biblica" című 64 nyolcadrétnyi lap terjedelmű latin nyelvű gyűjte-

1) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 211.

2) Et. 1943: 236.

3) TT. 1886: 606, és Archiv XVI. 211.

4) RMK. III. 1668.

5) SpFüz. 1865: 355.

6) Csernák. 187, 190, 277, 283.

ményét, amely a tanítványaival rendezett vitatkozásokat tartalmazza. Ennek szerzőségét maga jelöli meg ilyenformán: "Authore et Praeside Stephano J. Tetsi."⁷⁾ Valószínű, hogy 1648-ban, sőt talán 1649-ben is tanári hivatást töltött be, ellenben 1650-ben már mint váradi lelkipásztorral találkozunk.⁸⁾ Mint pap, kiváló egyéniség: ezt bizonyítja a pataki subscriptionalis könyvbe neve után bejegyzett megjegyzés: "Redux ex Acad(emia), Pastor Varadiensis insignis factus. Ibidem Obdormivit".⁹⁾ Nevére még 1651-ben, 53-ban és 54-ben is reá találunk.¹⁰⁾ Róla Zoványi és Sütána Szinnyei arról számol be, hogy 1654 nyara után nyoma vész¹¹⁾ ellenben miként a pataki tanulók névsorából megtudtuk, Váradon meghalt. Elmulása bizonyosan 1654-ben következett be, mivelhogy 1655-ben már mást találunk váradi papképpen megnevezve.¹²⁾

Hihetőleg rokona volt az a Técsi Joó Miklós, akinek "De Libertate humanae voluntate" címen 1658 március 27-én Utrechtben tartott vitatkozásának ajánlásából megtudjuk, hogy a váradi iskolában tanult Tarpai és Enyedi tanárok igazgatása alatt.¹³⁾ Külföldön Utrechtben, Franekerában, Groningában s Angliában járt egyetemre. 1659-ben Franekerában kiadta "Lilium Humilitatis. Az az.... Isten Anyaszent-egyházának...siralma" c. munkáját, amelyet azután idehaza még ötször nyomtattak ki.¹⁴⁾ Élete további folyásáról semmit sem tudunk. Megtörténhetik, hogy Jászberényi Pál nevű tanuló-társával együtt künn maradt Londonban.

7) Varga Zsigmond. I. 117. lapon 57.sz. és RMK. II. 680. Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam, amelynek könyvtári jelzése: RMK. 328.

8) RMK. III. 1757.

9) Et. 1943: 236.

10) RMK. III. 1769, 1841, 1903.

11) Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára. II. Mezőtur, 1901. - Szinnyei. XIII. 1363.

12) Szerző: Nagyari Benedek. EM. 1940: 318.

13) RMK. III. 2027.

14) RMK. I. 939, 1153, 1281, 1235, 1240, 1668.

Herczeg-Szőllősi János
(1646-50)

Személyazonosságát csak nehezen tudjuk megállapítani, ugyanis egy és ugyanabban az időben két, pontosan egyező nevű Szőllősi Jánost találunk, akik korban is - egy esztendő eltéréssel - megegyeznek s tanulmányaikban is ugyanazon az utakon járnak. Az egyikről a sárospataki iskola diákjainak névsora így emlékezik meg: "A. 1639. Johannes Hertzeg Szőllősi. 6. Oct. Promotus ad Acad. Redux factus est Rector Patakinae Scholae celeberrimus. Vixit adhuc A. 1653."¹⁾ Tehát ez a Hertzeg-Szőllősi János 1639 október 6-án lépett a pataki iskola diákjainak sorába. Innen azután külső országokbeli egyetemre ment. Egy másik adat azonban a másik Herczeg-Szőllősi Jánost állítja eléink. Ugyanis Kolozsvár város 1642. évi sáfárpolgár számadáskönyvének tételei között arról számol be: augusztus 14-én "Erkezenek Vrunktol Feieruarrol Az Vr Eö N(agy)saga Rakoczi Sigmond Alumnussi Gregorius Bihari es Joannes Herczeg Szeoleosi, Egj Varadi ven Katona Barat Miklos masod magaua gondviseleo mellettek, mennek Nemet Orszagban Tanulni."²⁾ Az a körülmény, hogy a váradi katona a gondviselőjük, arra utal, hogy bizonyosan jövet is ő kísérte e diákokat, tehát a diákok maguk is Váradról, a váradi iskolából indultak Fehérvárra, mint az ifjabb herceg alumnusai. Rákóczi Zsigmondnál, továbbá a fejedelemnél s a püspöknél történt jelentkezés után utlevéllel és költséggel ellátva, visszafordultak. Kifelé vezető utjuk végcéljául megjelölt Németország azonban nem a tulajdonképpeni rendeltetési helyet jelzi, hanem általában véve külföldet jelentette, hiszen a kolozsvári sáfárok még nagyon sokáig mindég csak Wittenbergába utaztatják

1) Et. 1943: 236.

2) Sáfár 1642: 88, 178.

az akadémiára igyekvőket, pedig, ekkor már hosszú évtizedek óta elfordulva ettől az egyetemtől, a református diákok előbb Heidelbergbe és Marburgba, azután pedig Hollandiába, meg Angliába törekedtek.

Bihari és Szöllősi bujdosásának első három hónapját az Odera melletti Frankfurtban történt rövid megállapodással s azután Németországban való világlátással töltötte el. Nevükre először a hollandiai Franekera akadémiajának anyakönyvében találunk, mégpedig 1642 november 11-én "Johannes Hertzegh Szöllősi Hungarus Theol. Stud. Gregorius Bihari Hungarus Theol. Stud."³⁾

Bihari - úgy látszik - továbbra is itt maradt, míg Szöllősi 1643 nyarán a leydai egyetemre iratkozott át. Itt most már egészen egyidőben ismét két Szöllősi János jelenik meg előttünk, mégpedig a tanulók névsora szerint: 1643 július 12-én "Johannes Szöllősi Hung(arus; Annorum) 27, T(heologiae studiosus)", három hét múlva pedig 1643 augusztus 3-án "Johannes Szöllősi Hung(arus; Annorum) 26, T(heologiae studiosus)."⁴⁾

Kettejük közül ma már lehetetlen megállapítanunk: Ugyan melyik a pataki s melyik a váradi diák!

A Váradról elindult Szöllősi Jánosnak majdnem három és fél évig tartott külső országokbeli tartózkodásáról - a kor szokásait ismerve, aligha tételezhetjük fel, hogy csak Franekerára és Leydára szorítkozott volna, minthogy azonban Hollandia harmadik leglátogatottabb egyetemének: Utrechtnek hallgatói között neve nem fordul elő,⁵⁾ hihető, hogy Leydából Angolországba hajózott át.

Egyetemi tanulmányainak befejezése után, hazafelé térő útjában 1646 január 9-én ért Kolozsvárra. A sáfár feljegyzése szerint: "Erkezenek Urunk Alumnussi onnat felüül Beszermeni es Szeolőssi Uramek, Vrunkhoz mennek mellettek valokis vadnak." Innen azután továbbindulva, miután a fejedelemnél s a püspöknél is jelentkeztek, Szöllősit február 9-én már újra Kolozsvárt találjuk: "Erkezek Solmossi Peter Fogarasbol Iffiu Urunk feo Ember szolgália, Vagion ve-

3) Hallebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 606.

4) Archiv N.F. XVI. 211.

5) Verzeichniss der Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Utrecht. Archiv. N.F. XXII. 79-92.

le Egi Alumnusis Szőlőssi Istvan, Urunk kwldi Varadi papsagha, Vadnak Nro 15."⁶⁾ A sáfár ugyan téved, amikor Istvánnak kereszte-li el és papságra menendőnek könyvelő el, ezt ugyanis határozottan megcáfolja az a körülmény, hogy olyan rangadó gyűlekezet pásztor-ságát, amilyen a váradi is, közvetlenül az akadémiáról megjövő diáknak soha nem jelölhették ki. De megdönti a következő eszten-dei kolozsvári sáfár számadási tétele is, tudtunkra adván, hogy "Erkezek Fogarasbol Szőlősi Janos Varadi Schola Mester, Varadra megjen. S(alus) C(onductus) L(evelére) B(iró) V(ram) P(arancsára) attam alaja ket deakkal együtt 5 lovat szekeret."⁷⁾

Váradi scholamester Szöllősi Jánost Csernák bár nem ismeri, de hogy csakugyan élő személy volt, azt a fenti adaton kívül kül-ső országokban tanuló diákok két vitatkozásának ajánlása is bizo-nyítja. Az egyik Harsányi Jakabbal együttesen 1647 december 24-én emliti Szőlősi János váradi tanító (helyesebben talán tanárt!), a másik ugyancsak Harsányival egyszerre 1648 július 12-én Szőlősi H. János, helyesebben mondva: H(arczeg-)Szöllősi János váradi tanító (tanár!) nevét írta meg.⁸⁾ Valószínű, hogy folyamatosan az 1649-50. években is itt mestereskedett, ugyanis 1651-53-ban már Sepsei János váradi várbeli prédikátor helyén látjuk, aki itt egészen 1650-ig teljesített szolgálatot. Pap korából származó egyik 1651. évbeli adatunk Szöllősi Jánosról még azt is tudtunkra adja, hogy megelő-zőleg csakugyan mester, mégpedig az 1650-ben már külső országok-ban bujdosó Enyedi Sámuel tanára vala.⁹⁾

Visszatérve a Sárospatakról idézett adathoz, most ismét e-lénkbe bukkan a másik Szöllősi János személye. Ugyanis egy 1652 november 5-én Utrechtben tartott vitatkozást szerzője a többek kö-zött Szőlősi János pataki iskolaigazgatónak ajánlotta.¹⁰⁾ Hihető-leg ezzel azonos személy az az egyező nevű lelkipásztor is, aki-nek, valamint néhány más zemplén-megyei papnak s polgárnak 1654. július 1-én és december 9-én két utrechti teológus egy-egy dispu-tációját ajánlotta.¹¹⁾

6) Sáfár. 1646. 64, 74.

7) I.h. 1647. 217.

8) RMK. III. 1691, 1711.

9) RMK. III. 1769, 1783, 1841.

10) RMK. III. 1813.

11) RMK. III. 1906, 1910.

A váradi iskolamester, majd ugyanottani negyedik pap Szöllősi Jánosra vonatkozólag ezután már csak kevés adattal rendelkezem, ezekből azonban mégis megtudjuk, hogy 1655 június 24-én már a borosjenei gyülekezet lelkipásztora,¹²⁾ aki a váradi egyházközség papjává hozott Nagyari Benedek eltávozásával megüresedett tisztségbe állíttatott be. De még ugyanebből az évből adatunk van reája, hogy Herczeg Szöllősi János borosjenei papot és Mihály, meg Zsófia nevű gyermekeit, nemkülönben testvéröccsét Herczeg Szöllősi Istvánt és ennek gyermekeit II. Rákóczi György fejedelem megnemesítette. Szöllősi Mihály nevű leszármazottját azután Gyaluban találjuk meg, aki az 1773. évben nemességigazoló iratait a királyi tábla útján az erdélyi főkormányshoz terjesztette fel.¹³⁾

A hivatkozott adatból két körülménnyel jövünk tisztába. Egyik az a helyzet, hogy a nemeslevéladományozás idejében Herczeg-Szöllősinék már néhány esztendő óta házasnak kelle lennie, hiszen ekkor már két gyermekéről is tud a nemeslevél. Ez a körülmény azt jelenti, hogy a váradi iskola igazgatását az 1650. esztendő táján csakugyan otthagyta, minthogy ez az állás nem nyújthatott biztos alapot a megházasodásra. A másik körülmény az, hogy Borosjenőben az 1660.-i török terjeszkedés bekövetkezéséig lelkipásztoroskodhatott. Ekkor azután menekülve, Erdélynek vette útját. Hol állapodott meg? nem tudjuk, bár lehetséges, hogy éppen Gyaluban s utódát 1773-ban talán éppen ezért találjuk e városkában.

12) RMK. III. 1936.

13) Bánffy Farkas főkormányshéki tanácsos referátumai. (RefKollt.)

T ö l c s e k i S . J á n o s

(1647 - 49)

Tölcseki neve a váradi mesterek között 1647-ben jelentkezik először.¹⁾ Személyi adatai közül csak kevés ismeretes, de tudjuk, hogy 1641 január 22-én subscribált Sárospatakon. Tekintettel arra, a körülményre, hogy két év múlva: 1643 június 22-én már seniornak választotta a diákság bizalma, mutatja, hogy neki magának is már több éves diáknak kellett lennie, akinek a pataki subscriptio tulajdonképpen csak más intézetből történt átiratkozását jelenti. Hazai tanulását elvégezve, innen 1644 február 23-án bucsuzott ki s ugyanekkor a miskolci iskolához vitetett rektorul.²⁾ Miskolcra indult azután külső országokbeli akadémiákra. 1645 augusztus 2-án mint "Joannes S. Tölcseki Hungarus" néven a franekerai akadémia diákjai sorába lépett be. 1646 márciusában a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be, az anyakönyv szerint: "Johannes Tolthekei Ung(arus, annorum) 28, T(heologiae studiosus.)"³⁾ Ilyeténképpen 1618-ban kellett születnie.

Idegenországokbeli egy, avagy másfél esztendeig tartott bujdosásából valószínűleg az 1646. év őszén tért haza, ekkor azután a debreceni iskolához rendeltetett igazgatónak. A "Series studiosorum"-ban "Rectore Clarissimo Johanne Töltseki" idejébeli diákok közül az első 1646 október 10-én, az utolsó pedig 1647 október 13-án írta alá az iskolai törvényeket.⁴⁾ Tehát körülbelül ezek az időpontok határolják debreceni tanárkodásának idejét. Nagyjában ugyanerről az időről emlékezik meg Rápóti Papp Mihály domdoks lelkipásztor, elbeszélvén, hogy az 1647. és 48. években

1) Csernák. 187, 190, 277, 283.

2) Et. 1943: 238.

3) TT. 1886: 607. - Archiv N. F. XVI. 211.

4) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 118.

"a szelid erkölcsű istenfélő tudós Tolczei János" iskolamester tanította őt Debrecenben; ő róla azután nagy dicsérettel szól.⁵⁾ Bizonyos azonban, hogy az emlékiratait író Rápóti egy esztendő tévedett, mivelhogy Tölcségi 1648-ban már nincsen itt, ugyanis az őtána következett Mátyóki István és Szakolczi István rektorok igazgatása alatt már 1647 november 11-én jelentkezik a törvényeket aláíró újabb diák.⁶⁾

Bizonyos tehát, hogy Tölcsékit a püspök már ekkorra a váradi iskolához rendelte. Debreczeni Ember Pál egyháztörténete őt - évszám-megjelölés nélkül - Harsányi és Szathmári Baka rektorok neve közé,⁷⁾ tehát az 1648 - 53. időközbe helyezi el. Csernák valamivel szűkebbre szorítja váradi tanárkodásának idejét, ugyanis ő úgy tudja, hogy 1651-ben is még Váradon tartózkodik. Ezzel szemben Koncz József az 1647. esztendőre korlátozza itteni tanárkodását, hozzá fűzve, hogy azután debreceni tanár 1649-ig.⁸⁾ Valószínű, hogy őt - bár nem hivatkozik rája - de megállapításában mégis Rápóti hibás évszámra való visszaemlékezése tévesztette meg. Ugyanis Ember Pál felsorolása szerint a zarándi esperesek között jelentkezik "Johannes Totseki P(astor) E(cclesiae) B(oros) Jenei-en(sis) et Sen(ior) A(nno) 1649."⁹⁾ Itt azután alighanem csak 1656-ig papskodott, mivel ebben az esztendőben Kisfalvi Tamást hozták ide Belényesről lelkipásztorul.¹⁰⁾

A Teleki-levéltárban kutatva, Tölcségi Jánosnak 1668 április 26-án Máramarosszigeten keltezett s Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett levelét találtam, amelyből megtudtam, hogy ugyanodavalósi prédikátor és esperes volt.¹¹⁾ Különben a máramarosi esperesek sorában Ember Pál is felsorolja: "Johannes Tölcségi P(astor) E(cclesiae) Szigethinae et Sen(ior) ab Anno 1667 ad An(num) 1668. Senex veneranda canitie mihi notus",¹²⁾ jőllehet akkor még csak 50 esztendőös vala.

5) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167-68.

6) Thury. II. 118.

7) Lampe Fr. A. 638.

8) Koncz József. 567.

9) Lampe. 640.

10) Vállaji Sipos Imre: A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárad, 1883. 35.

11) OL. Teleki-levéltár. Missilis osztály 741. sz. köteg.

12) Lampe. 611.

Könyvtárának kötetei után nyomozva, közülük csupán egyet sikerült megtalálnom, mégpedig a debreceni református nagykönyvtárban őrzött, Kereszturi Pálnak 1641-ben Váradon megjelent munkáját, amelynek címlapján olvasható tulajdonosmegjelölés: "Johan. tölczéki."¹³⁾ A könyv címe: "Fel-soerduelt Keresztyen", Hajnal Mátyás jezsuitával való vitairat.

13) Könyvtári jelzése: RMK. 477.

Komáromi Szvertán István
(1648 - 51)

Komáromi István személyéről is keveset tudunk, teljes neve azonban mégis csak ismeretes. Arról is van adat, hogy a felsőbb tanulmányokra szülőföldjéről Debrecenbe jött át s itt 1640 szeptember 19-én írta alá az iskola törvényeit.

"Stephanus Szvertan Komarino-Hungarus" utrechti teológus 1646 március 18-án a Descartes-ellenes Hoornbeck János professzor előnktele alatt "De Conversione Iudaeorum" tárgykörből tartott disputációját Pataki Juditnak Garázda Mihály váradi polgár özvegyének és Szilágyi Benjámin István nánási papnak (megelőzőleg váradi akadémikus mesternek), mint pártfogóinak ajánlotta. Ajánló sorait "Steph. S. Komarinus" néven ellenjegyezte.¹⁾ E körülmények egybevetése alapján föltétlenül azonosítható a címben megnevezett váradi iskolamesterrel, egyuttal azt is megállapítva róla, hogy a váradi iskolának is tanítványa volt. Innen külső országokba bujdosva, neve először 1645 július 21-én a franekerai s még ugyanebben az esztendőben az utrechti egyetem hallgatói között jelentkezik.²⁾

Hollandiából hazatérve, 1648 tavaszán már Váradon tanít. Ezt bizonyítja Mikolai Hegedűs Jánosnak Utrechtben megjelent magyar nyelvű munkája is, amelynek 1648 pünkösd harmad napján írt ajánlását Váczi András pataki és Komáromi István váradi iskolamesterhez intézte.³⁾ Csernák különben még azt is tudja róla, hogy innen 1651-ben távozott a telegdi lelkipásztori állásra,⁴⁾ Zoványi azon-

1) RMK. III. 1670.

2) Zoványi cikkei 247. - Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 15.

3) RMK. I. 815.

4) Csernák. 191, 203, 277.

ban ezt az időpontot 1649-re határozza meg. Az 1651. esztendőnek augusztus 1-én valóban már Telegden keltezi "Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok. -- az az: Az Uri Imadsagnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak le-írások szerént való nyomozása" című, Váradon 290 lapnyi terjedelemben megjelent munkájának ajánlását.⁵⁾ Az egész munkának, amely tulajdonképpen Amesius művének átültetése - Incze Gábor összegezése szerint - encyklopedikus jellege van és a kor minden kérdésére kiterjedő gonddal felel meg tudománya és ismerete szerint.⁶⁾

Váradi Köleséri Sámuel 1655 február 24-én Leydában tartott vitatkozását egykori váradi tanítóinak s közöttük Komáromi István telegdi papnak ajánlotta.⁷⁾

A váradi esperesség presbiteriánus papjai ellen valószínűleg 1655-ben írott gunyversből tudjuk meg, hogy a szabadabb egyházigazgatás szükségességét hirdető Komáromi István a lélekszámbeli leg bár nagyobb Telegdről eltávolíttatva, jelentőségében azonban nem kisebb Kismarjára vitetett szolgálatra.

"Komáromi István Máriában készült,
Hol praesbyterium igen meg hidegült,
Nem viheti véghez, miben eddig épült,
Meg látjuk rövid nap, hogy onnét ki perdült."⁸⁾

A bihari egyházmegye papsága - az orthodoxusok minden kiméletlen vagdalkozása ellenére is - 1655-ben esperessé választotta. Zoványi szerint 1660 táján halt meg.

5) RMK. I. 853.

6) Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931. 54.

7) RMK. III. 1936.

8) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870: 590-98.

T o f a e u s M i h á l y

(1650 - 51)

Székelyhídi Tofaeus Mihálynak, mint I. Apafi Mihály kemény szava, jeles szónoki képességű, erős akaratú udvari papjának, majd Erdély hajthatatlanul erélyes püspökének élete és munkálkodása sokkal ismertebb, mintsem valamelyes lényeges újdonsággal járulhatnék hozzá élete folyásának megrajzolásához, ezért itt csak váradi iskolamesterségéről és az azt közvetlenül megelőző éveiről sorolok fel néhány adatot, továbbá nevének helytelen származtatása és használata ellen mutatok be egynehány bizonyítékot.

Csernák Béla a nagyváradi református egyházközség történetéről írott érdemes munkájában Tofeus Dobos Mihályt mondja az ottani iskola 1650-51. esztendőbeli rektorának, illetőleg egészen helytelenül rektor professzorának. Vele kapcsolatosan megismétli a Bod Pétertől elindított téves névszármaztatást, amely az elmúlt századok alatt minden bírálgatás nélkül általánosan elfogadottá lett így: "Tofeus eredetileg Dobos Mihály...atyja valószínűleg dobos s minthogy dob héber nyelven Tof, a mi Dobos Mihályunk már sárospataki tanuló korában Tofeus-nak kezdi nevezni magát, de Székelyhida, jelzéssel."¹⁾ Igaz, ugyan, hogy állításának igazolására Bod a következő jegyzetet iktatja a lap aljára: "Ex relatione J. Tseetsi, qui a suo Patre Tophaei amico accepit".²⁾ Ifjabb Csécsi Jánosnak ez a hiradása azután hihetőleg csak az apjától eredt szószármaztatáson alapult, minthogy azonban Csécsi és Tofaeus között 27 esztendőnyi korkülönbség volt, amaz legfennebb csak kellő tá-

1) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Bp. 1934. 190-91. és 277.

2) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 110, és Magyar Athenas, Nagyszeben, 1766. 294.

volságból ismerte a nagytekintélyű püspököt s ezért barátja nem is lehetett, személyes természetű felvilágosításokat tehát tőle nem is kaphatott. Az értesülés megbízhatóságának tisztázása szempontjából még az is megjegyzendő, hogy Bodnak valószínűleg ugyan-csak ifjabb Csécsitől nyert amaz értesülése, mintha Tofaeus Sárospatakon tanult volna, ugyancsak nem felel meg a valóságnak, hiszen neve az iskola törvényeit aláírt diákok névsorában egyáltalában nem fordul elő. Ezzel szemben valószínű, hogy hazai iskoláztatását Székelyhidon kezdvén el, Váradon folytatta s egészen bizonyos, hogy Fehérvárott fejezte be. Ezért tehát nem kell esküdnünk régi íróink adatközlésére, még akkor sem, ha mint Bod Péternek sem volt szokása talált forrásain toldozni-foldozni.

Főlöszleges részletezni azt a körülményt, hogy a fordítás útján létrehozott névátgyurások rendszerint a külső országokbeli akadémiái tanulók okoskodásainak szüleményei s ezért Tofaeus is itthoni diákoskodása idején még aligha gondolt volna saját magának átkeresztelésére. Hiszen külső országokbeli bujdosásának legelején, a franekerai egyetemre 1646 szeptember 29-én történt beiratkozásakor is nevét még mint "Michael Szekelyhidi Ungarus"-nak diktálta tollba.³⁾ Ennek az előre bocsátott tételnek folytatásaképpen, ha további fiatalkori névaláírásait közvetlen forrásokban vizsgáljuk meg, észre kell vennünk, hogy az sohasem Tofaeus, hanem Tofaeus alakban jelenik meg, sőt mutatkoznak más változatok is, amelyek még inkább reávilágítanak nevének eredeti alakjára.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában hét,⁴⁾ s a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében egy könyvet találtam,⁵⁾ amelybe Tofaeus, mint tulajdonos, saját kezűleg írta be a nevét. E bejegyzések - a megjelölés természeténél fogva - birtokos esetben tüntetik fel az akkor még teológus diák Tofaeus latinos szórendben írott nevét. Belőlük megállapítható, hogy e nyolc aláírás közül csak kettő mutathatná a Bod Pétertől, illetőleg Csécsitől kikövetkeztetett "Tof" szótövet, minthogy a többi mind "Tovf" betűkkel kezdődik, sőt ugyanez a szókezdet je-

3) TT. 1886: 607.

4) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában: P. 56, I. 6, O. 253, K. 2, K. 56, N. 74, RMK. 3.sz. (5.polc.) jelzéssel volt elhelyezve.

5) A SzNM könyvtárában 108/1611. jelzéssel volt ellátva.

lentkezik 1649-ben Leydaban tartott doktori vitatkozásának névjelölésében is.⁶⁾ Ebben az alakban tehát aligha lehet bármiféle köze is az előráncigált héber szóhoz. Az utána következő ötödik betűről pedig nyomatékosan ki kell jelentenünk, hogy hét, illetőleg 8 esetben a már bemutatott "ae", míg egyetlenegyszer, mégpedig az 1648 április 23-i utrechti aláíráskor, "oe", de sohasem az általában idézni szokott "e"! Ez a körülmény azután hasonlóképpen erős bizonyíték a "Tof" alapszó ellen, merthogy a héber szóból a latin "-eus" képzővel még lehetne ugyan latinositott új szót alkotni, de "-aeus", vagy kivált "-oeus" képző éppen lehetetlen feltevés.

Az alanyesetbe helyezett Michael Tofaeus, vagy Tovfaeus, sőt Tovfoeus nevet elemezve, most már a következő tagokra bontható fel: To, vagy Tov + fae, vagy foe + us. Az első tagban mindjárt a magyar "tó", vagy "tov", illetőleg "tav" főnevet találtam meg, a másodikban pedig a "fő", vagy régies helyesírással "foe" szavunkat, illetőleg a latin "-us" képzővel történt továbbképzés következtében előállott "fae" hangváltozást.

Ha ezek után férfi-korabeli névirását figyeljük meg, ott már megállandósulva találjuk a "Tofaeus" alakot, miként ez az Országos Levéltárban őrzött számtalan levelén megfigyelhető.⁷⁾ Későbbi formákban látható ugyan a Tofaeus névnek "ph"-val való írása is,⁸⁾ ez a változás azonban egyáltalában nem befolyásolja az eddig elmondottakat, mert hiszen maga Tofaeus ritkán kísérelte meg magyar nyelvi elemekből eredő saját nevét Erdélyben s a Partiumban ekkor eléggé szokatlan betűhasználattal eltorzítani. Alkalmazása tulajdonképpen nevének eredetével ismeretlen idegenektől eredhet. De még ha maga is használta volna az "f" értékű "ph" betűjelzést, annak sem volna semmi jelentősége. Gondoljuk meg, hogy a XVII. század emberének a vezetéknev még nem volt helyesírásban is megmerevedett tulajdona s így a hazai nyomtatványokban és kézirati emlékekben is előfordul a "ph" betűjelzés az "f" helyett.

6) "Michael Tovfaeus Pannonio-Magyarus". RMK. III. 1727. - Téves tehát Bod Péter közlése (Smirnai Szent Polikárpus llo.) a doktori disputáció címlapja szövegének lemásolásánál.

7) Teleki Missilis levelek. 741. és 838. köteg.

8) "Conventio Reverendi Michaelis Tophaei Concionatoris nri Aulici, Cujus Annus incipit, die Mensis Martii Anno 1665." (A Teleki-levéltár 716.sz. kötegében).

Tofaeus nevének végigtaglalása után önként kínálkozik valamelyik Tótfő nevű falura gondolnunk, mint ahonnan családjának származnia kellett, sőt ha egy kissé mélyebbre tekintünk, Bod Péternek még azt az állítását is tagadnunk kell, hogy Székelyhídon született volna. E helyzet felismerésére különben maga Tofaeus nyújt felvilágosítást. Ugyanis a Ghilányi-javak elidegenítése ellen 1679 június 19-én mondott beszédében azt a szemrehányást intézte a fejedelelemhez és a tanácsurakhoz, hogy... "tiétek a' Haza, tiétek az Ekklesia, én ebben a' Hazában egy bitang vagyok, ki a' Tótok és Németek előtt való félelem miatt futottam ide 's ihol la, én keresem a' ti Ekklesiátok' Javát!"⁹⁾ Tehát e hazában, vagyis a Partiummal bővült Erdélybe nem a törökök, hanem a "tótok és németek" elől menekült. Ezért szülőföldjét először is az északnyugati Felvidéken kellene keresnünk, de még inkább számításba kell vennünk a - Horvát- és Tótországgal érintkező Drávamentét, ahonnan számtalan menekült került szerte az egész országba. Hasonlóképpen figyelemmel kell lenni Vas- és Zala-megyék délnyugati sarkában élő s a magyar lakosságtól tótoknak is nevezett vendek szomszédságára. E vidéken azután, csakugyan találhatók is olyan helységek, amelyekhez ez az elgondolás rögzíthető. Így bukkan elő Tótfő falu Baranyában, főképpen pedig Tófej Zalában, rajtuk kívül azonban tekintettel kell lennünk arra a helyzetre is, hogy három századdal ezelőtt még más, azonos nevű község is lehetett, amely azonban az idők viharai következtében nyomtalanul elpusztult.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a hollandiai leyda egyetemének anyakönyvébe Tofaeus 1648 december 5-én 25 évesnek jegyeztetett be,¹⁰⁾ bizonyos, hogy az 1623-24. években kellett születnie. Ennek előrebocsátása után megállapítható, hogy az ország délnyugati táján elterülő Tótfő községből talán még az 1620-as esztendőök derekán családostól elmenekült férfiu Erdély irányában véve útját, a hegyeken innen, a Bihar-megyei Székelyhídon állapodott meg. Mihály nevű fiacskája itt nevelkedett fel, itt kezdette meg iskolai tanulását, majd a világba kilépve, apja s egyuttal a maga származási nevét ezért toldotta meg az otthont adó városka nevé-

9) Bod Péter. 123.

10) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI. 212.

ből képzett melléknévi elnevezéssel Székelyhidi Tofoei-nek. Neve kialakulásának lehetőségére idézhető még az a helyzet is, hogy a XVII.-XVIII. században nem egy olyan családnév ismeretes, amely vezetéknevül egyszerre két helynevet is alkalmaz (pl. Gyöngyösi Kiséri András + 1622-ben Kolozsvárt; Sámsondi Somodi Márton + 1681 előtt Bánffihunyadon; Verestói Cséri György + 1765-ben Kolozsvárt, stb.) mindezeknél az első név jelöli a maga, vagy elődje születésének, netalán otthonának nevét, a második pedig a már családnévvé vált származási helyet. Tehát ugyanez a helyzet állapítható meg Székelyhidi Tofaeus (Tótfői) Mihálynál is.

Ez az állítás még jobban megerősíthető, ugyancsak Bod Péter nek Tofaeus életének ismertetésében irt következő szavaival: "Irta eleinte magát de Székelyhida; de annakutánna iratott Michael Tophaeus de Tótfő"-nek.¹¹⁾ Eltekintve e névközlés pontatlanságától, - ime! - már Bodnál is megtalálható a "Dobos"-féle származtatás cáfolata. Ehhez azután csatolandó még Tofaeusnak 1671 szeptember 20-án Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett levelének aláírása is, amelyben magát Székelyhidi Tótfői Mihály-nak nevezte meg,¹²⁾ nemkülönben az 1673. évben Radnóton tartott generalis synodus végzéseinek 1680 esztendei fejedelmi kiadványának nyemtatott aláírása: "in persona Reverendissimi ac clarissimi Michaelis Tophaei de Tophő Sacro-Sanctae Theologiae Doctoris inter Nostros Primi Aulici Concionatoris Primarii nostri; ac universarum Ecclesiarum Reformatorum (!) in Tranniae Episcopi".¹³⁾

Ezek szerint ennek a nevezetes férfinak neve mindenik összefoglaló munkában Tofaeus-ra helyesbitendő, a dobos foglalkozásu apa miatti névszármaztatás meséjét pedig egyszerűen törölnünk kell. Neve egyébként arra is int, hogy csinján bánjunk a klasszikus formába öltöztetett nevek visszamagyarosításával, mert - ime - nem minden lehetőség fogadható el szentírásként.

Tofaeus Székelyhidon megkezdett tanulását Váradon folytatta, majd Fehérvárott fejezte be, tehát nem volt a pataki iskola növendéke, mint ahogyan Bod Péter állítja,¹⁴⁾ hiszen az ott subscri-

11) Bod Péter. llo.

12) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. Bp. 1906-1926.V.624.

13) Zoványi Jenő: A radnóthi zsinat végzései. PrK. 1889: 344.

14) Bod Péter. llo.

bált diákok névsorában neve elő sem fordul. Külső országokban történt bujdosásának legelején: 1646 szeptember 29-én iratkozott be a franekerai egyetemre.¹⁵⁾ Ebben az évben a "Deuteronomium" utolsó hat fejezetéről tartott vitatkozást. 1647-ben az utrechti egyetem hallgatója.¹⁶⁾ Itt 1647 december 24-én Voetius professzor vezetése alatt "De Translatione Imperii a Grecis ad Francos" tárgyat fejtegetve, vizsgázott.¹⁷⁾ Majd - Bod Péter szerint - a jeles Coccejus professzor elnöklése alatt tartotta meg vitatkozását.¹⁸⁾ 1648 szeptember 29-én a harderovicumi akadémia teológiai karára vétette fel magát.¹⁹⁾ Végezetül még ugyanennek az évnek december 5. napján Leydába ment át.²⁰⁾ 1649 július 20-án Vinnius Arnold professzor felügyelete alatt tartotta meg teológiai doktorrá avató vitatkozását a "De actuali Dei providentia" tárgykörből.²¹⁾

Külső országokból bizonyosan még 1649 őszén hazatért, ugyanis az 1650. esztendőben már Váradon van. Apáczai Csere János március 23- és 27-én Utrechtben tartott teológiai vitatkozásait Tofaeusnak, már mint a váradi iskola igazgatójának ajánlotta.²²⁾ Ugyanebben az évben szeptember 5-én a felavatandó ifju papoknak a "de vocatione fidelium"-ról szóló disputációján - Rápóti Papp Mihály naplója szerint - "az egyik opponens éppen Topheus Mihály", vala.²³⁾

Még 1651-ben is Váradon tanított. Bölöni Sikó János, a későbbi kolozsvári akadémikus mester június 14-én ugyancsak Utrechtben készített orvosi tárgyú vizsgai értekezésének ajánlásában Tofaeust, mint váradi teológiai tanárt nevezi meg.²⁴⁾ Itteni tanárkodása idején (magát "Michael Toufaeus S.S.Theol. Doctor. ac in Ce-

15) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 607.

16) Birta József: Hollandia és Magyarország. Debreceni Protestáns Lap. 1901: 720. és Zoványi cikkei. 487.

17) RMK. III. 1691.

18) Bod Péter. 110.

19) ItK. 1891: 212.

20) Archiv. N.F. XVI. 212.

21) RMK. III. 1727.

22) RMK. III. 1756.

23) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 169.

24) RMK. III. 1789.

leberrima Schola Varadiensi Rector"-nak irván), kiadott egy 1650. február 19-i elnöklete alatt tartott 4°-nyi 16 sztl. lev.terjedelmű Disputatio Theologica-t "De Perseverentia Sanctorum" tárgykörből amelynek vizsgai felelője Betskeházi István senior volt. Majd 1651 május 9-én ugyanebből a tárgykörből 20 sztl. lev.terjedelmű vitatkozást tartatott Székelyhidi István nevezetű tanítványával. Ez utóbbi disputáció ellen 1652 szeptember 20-án irt Horvát András, a trencsényi gimnázium igazgatója egy 52 sztl. levél terjedelmű válasziratot, amely Trencsénben ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.²⁵⁾

Az 1651. esztendő végén Tofaeus, a pataki kollegium katedrájára vitetett, itt irt zsidó nyelvű gyászverset Rákóczi Zsigmond temetésére,²⁶⁾ innen azonban három esztendő kitélté után 1653-tól Bodrogkeresztúron, 1656-tól Bihardiószegen, 1658 áprilisától Szatmáron lelkipásztor, mignem 1660 április 25-én innen is elbucszott.²⁷⁾ 1665-ben Apafi fejedelem a maga udvari papságára választotta. Az 1679 június 4-én Vincen tartott generalis synoduson a közakarat a püspökséget ruházta reája.

"A' Szent Soltarok Resolutuioja" címen 876 negyedrétnyi lap terjedelemben kiadatta a fejedelem s a fejedelemasszony Tofaeusnak az íródeákok által hallás útján lejegyzett templomi beszédeit. A Prédikátor nevét azonban - bizonyosan Tofaeusnak határozott kívánságára - a könyv sehol sem árulja el, a kiadók csupán annyit mondanak róla, hogy "Nagyságtok bölcs lelki tanítója".²⁸⁾

Nagy érdemeket szerzett a Ghilányi vagyonnak az egyház részére történt megmentésével. Nem hallgatható el azonban, hogy az egyházi ügyekben minden ujitást ellenző nézeteivel nem egyszer keményen sikra szállt. Így küzdött Coccejus és Cartesius követői ellen is.²⁹⁾

25) RMK. II. 745, 764, 779.

26) Bod Péter. llo. - Zoványi. 487.

27) Kiss Kálmán: A szathmári csizmadia-czéh jegyzőkönyvéből. TT. 1878: 705.

28) RMK. I. 1302.

29) Turóczi Trostler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 210.

Bod Péter szerint ez a "nagy buzgóságu, nagy tekintetű, kemény, okos és tanult ember" 1684 október 23-án 61 esztendő s korában halt meg s november 5-én nagy ünnepélyességgel temettetett el Fehérvárott.³⁰⁾

Végezetül - Bán Imre után - még azt is meg kell említenünk, hogy Apáczai 1650-ben Tofaeusnak ajánlott utrechti vitatkozását Toufaeus a következő év május 26-án Székelyhidi István nevű váradit tanítványa által adott vizsgai feleletének ajánlásával viszonozta. Mindez azért feltűnő, mert bár képzettsége egyiknek sem volt csekélyebb mértékű a másikénál, mind filozófiai, mind vallási felfogásuk azonban merőben különbözött egymástól s ezért igazi barátság nem is jöhetett létre közöttük.³¹⁾

30) Bod Péter. 109-30. - Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. - Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 501.

31) Bán Imre: Apáczai Csere János. 106. és RMK. II. 764.

T a r p a i S z. A n d r á s

(1652 - 57)

Teljesebb neve Tarpai Szilágyi András, vagy latinos alakban Andreas Sylvanus Tarpai. Eredetét bizonyosan a Bereg-megyei Tarpán kereshetnők, mégpedig az 1624. év körüli időben, minthogy a leydai akadémia anyakönyvi bejegyzése erre az időre utal. A hazai iskolák közül neve a debreceniben tűnik fel, mint ahol 1641 július 15-én írta alá a törvényeket.¹⁾ Rápóti Papp Mihály naplójában beszéli el, hogy "az édes atyám debreczeni öreg diákságra ismég h bevitt A. 1644. 14. Septembris, amikor Nagyari Benedek ott való iskola mesterségében vala, ..helyet nékem mutattak Körösi István és Tarpai András kamarájokban, társaságokban, kik emberséges tudós legények voltak."²⁾ Tarpai azután itt a legnagyobb diák-tisztségeket is elnyervén,³⁾ 1649-ben vált meg az iskolától. Még ugyanebben az esztendőben a hollandiai utrechti egyetem diákjai között találjuk,⁴⁾ majd pedig a leydai akadémiára beiratkozott tanulók névsorában 1651 március 11-én mint "Andreas Tarpay Hung(arus Annorum) 27, T(heologiae studiosus)" jelentkezik.⁵⁾ A következő évből két vitatkozása is ismeretes, amelyet Coccejus János professzor elnöklete alatt június 26-án és július folyamán tartott "de Difficilibus aliquot S. Scripturae Novi Testamenti locis" tárgykörből.⁶⁾ Külső országokbeli tanulásának hihetőleg utolsó állomáshelye volt Leyda, minthogy Csernák szerint 1652-ben már

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1906-1908. II.

2) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167.

3) Szinnyei XIII. 1525-26.

4) ItK. 1895: 448. - Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

5) Archiv. N.F. XVI. 213.

6) RMK. III. 1808, 1809.

Váradon tanár, akit az 1653 június 15-én Nagybányán tartott gen. synodus, mint akadémiákon tanult "præceptor) Varadiensis"-t, bihari lelkipásztorrá avatott.⁷⁾ Bacskeházi V. Istvánnak Leydában tartott disputációja szerint 1653 július 15. táján még mindég Váradon találjuk.⁸⁾ Azután Solymosy Péter ecsedi várnagy II. Rákóczi Györgyhez 1655 július 18-án Váradról intézett levelében emlékezik meg róla. Ugyanis az itteni egyházi helyzetről téven jelentést, a többek között megemlíti, hogy Nagyari és Kovásznai papoknak presbiteriánus egyházigazgatási elvei miatt állásuktól történt felfüggesztése után "itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni." Különösen Serédi Sámuel ellen fakad ki, aki igaztalannak és méltánytalannak hirdette e felfüggesztést elrendelő zsinat eljárását. De - folytatja tovább - rajta kívül "a másik, Tarpay nevű mester (is) az szerint prédikáltott."⁹⁾ Ebből bizonyos, hogy ő is a nyugatról hozott függetlenségre törekvő egyházigazgatási felfogás híve, aki Solymosy áskálódása ellenére is még továbbra is itt tanított.

A biharmegyei esperesség nagy számu presbiteriánus papja és tanára ellen 1655-ben szerzett gunyirat is hiába harcol ellene, mondván:

"Tarpai Váradon esperestséget vár,
Elméje Jenőben nagy szüntelenül jár,
Szép tudományával hogy abutál, de kár,
De gyomrával köztök ő is egyik tatár."¹⁰⁾

Ezek után valószínűnek tarthatjuk, hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adatott ki Váradon 1653-ban az Aristoteles tanával vitába szálló francia hugenotta vértanú Ramus Péter "Dialecticája", amelyhez az angol Amesius Vilmos haladó szellemű franekerai professzor négy kisebb művét is csatolták,¹¹⁾ meggyőzően bizonyítva a váradi egyházi férfiak szabadabb felfogásu beállítottságát és nézetük mellett való bátor fellépé-

7) Csernák. 202, 228. - Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. Bp. 1898. 26. - Thury E. I., 32.

8) RMK. III. 1843.

9) Szilágyi Sándor: Protestáns egyháztörténelmi adatok. EPrK. 1876: 173.

10) Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figy. 1870: 590-98.

11) RMK. II. 799.

sét. Ez volt mind Ramus, mind Amesius munkáinak legelső magyarországi kiadása.

Apáczai Csere Jánosnak a fehérvári kollégiumban 1653-ban törént beköszöntő beszédéből idézzük az alábbi magyarra fordított sorokat: "Hány iskola ment át a legszerencsésebb reformon, amelyek nem sokkal ezelőtt a legnagyobb zűrzavar homályába voltak merülve?" Hivatkozik a fehérvári udvari iskolára, azután a pataki, bányai, kolozsvári, vásárhelyi scholára, majd így folytatja, hogy "szólna kétségkívül a váradiak iskolájáról is, és hosszú beszéddel hívná a maga rendjének, mint igen virágzóinak, követésére a többieket, ez a Tarpai és Enyedi vezetése alatt működő Beniamineum, ha nem érezné, hogy már ő is, meg én is kifogytunk az időből." ¹²⁾

Váradi tanárkodásának további emlékeit gyűjtögetve, látjuk, hogy Borsáti Ferencnek Rákóczi Zsigmond halálára írott verses művének ajánlását Enyedi Sámuel tanártársával együtt bizonyosan még az 1653. esztendőben írta. ¹³⁾ Még ugyanebben az évben otthagyva tanári állását, az 1653 június 15-én tartott zsinat a bihari-ekklézsia számára avatta pappá, ¹⁴⁾ két esztendő multával azonban már ismét csak váradi scholamesterként látjuk viszont.

Külső országok akadémiaín tanuló diákok, egykori tanítványai vitatkozásaik felajánlásával többször is megtisztelték. Innen tudjuk meg, hogy 1655-ben a bölcsészetet, 1657-ben pedig már a teológia tantárgyait tanította. ¹⁵⁾ E korszakból származhatik a Nagyváradon megjelent "De scientia media" című munkája. ¹⁶⁾ Az 1656. esztendőből egy Debreczeni János nevezetű tanítványának vitatkozása maradt meg, amelyet az ő elnöklése alatt tartott. ¹⁷⁾ Hosszu idejűnek számítható tanárkodása azonban az 1658. évre már nem terjedt át. Március 27-én és december 1-én tartott utrechti vitatkozások ajánlása bizonyítja, hogy ekkor mint lelkipásztor már a sárospataki egyházközségeket szolgáltatta. ¹⁸⁾ Ide ugyanis az öregbik fe-

12) Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Bp. 1951.

13) RMK. II. 867.

14) Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára. III. Mezőtúr, 1901. 287.

15) RMK. III. 1936, 1982.

16) Zoványi cikkei. 471.

17) MKvSzle. 1930: 308.

18) RMK. III. 2026, 2027.

jedelemasszony, a presbiteri egyházigazgató irányzat buzgó pártfogója ennek az évnek az elején hozatta át a váradi iskolamester-ségből.¹⁹⁾ Alig egy esztendő múltával azonban 1659-ben már ismét csak állomáshelyet cserélt s 1661-ben mint ungvári prédikátor kiadta "Pápasták kerengője, melyet mostan magyar nyelven az igazság szeretőknek kedvéért ki-ád T. Sz. A. U. R. E. L. P." című Sárospatakon 8-ad rétnyi 48 lap terjedelemben nyomtatott könyvét. Ugyancsak itt jelentette meg az 1667-ben nyomtatott, de ajánlása szerint 1666 október 30-án már elkészült "Libellvs Repudii et Divortii Cristiani, az az: Az igaz Keresztyének között, a' meg-mát-kásodott, és házasságban levő személyeknek, egy mástól való törvényes és helyes el-válásoknak igaz tudománya: és az egyházi Tanitoknak a' szerént való praxisok." című 8-ad rétnyi 91 lap terjedelmű munkáját.²⁰⁾ Mindkét könyvének tartalma azt látszik bizonyítani, hogy eddigi harcos puritánus magatartása most már az egyetemes református egyház érdekeinek védelmére olvadt fel. Erre vall további életjelensége is. Ugyanis Teremi P. István utrechti teológus 1667 március 7-én tartott vitatkozásának ajánlásába Tarpai nevét mint ungvári papét és esperesét illesztette bele.²¹⁾ Majd Drégely-Palánki János lelkipásztornak az 1667-ben Kassán ki-nyomtatott "Conciones in Catechesim Palatinatam" című munkáját 1666 december 15-én mint "Tarpai András Az Ungvári Reformata Ecclesiának együgyű Lelki Tanitoja és a' környékbeli egyházi rendek Esperestye" cenzurázta. De ugyanennek a műnek 1682-ben Debrecenben megjelent második kiadásához csatolt üdvözlő vers már úgy említi, mint "az Urban elnyugodt Tarpai András Ungvári tractusnak hű seniorá"-t.²²⁾ Meg kell még említenünk, hogy Zoványi szerint 1673-ban valahol Erdélyben, mégpedig Fogarason élt volna.²³⁾ Ez az állítás meg is felelne a valóságnak, hiszen a Nadányi János enyedi professzor ügyében az 1673 december 20-án kelt határozattal összehívott

19) Csernák. 202, 208.

20) RMK. I. 981, 1062. - Komjáthy Gábor: Adalékok az ungvári ev. ref. egyház történetéhez. Ungvár, 1906. 12.

21) RMK. III. 2402.

22) Drégely-Palánki János: Conciones. és Zoványi Jenő: Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban. ItK. 1941: 390-91, továbbá RMK. I. 1055, 1277.

23) Theol. Ism. Tára. III. 287. - Zoványi cikkei. 471.

bizottság tagjai között mindjárt Tiszabecsi Gáspár püspök neve után következőleg Tarpai Andrást találjuk,²⁴⁾ ami nemcsak tekintélyes személyére, egyúttal azonban itten is viselt esperesi tisztségére is vall. Ez az adat nem nevezi meg állomáshelyét. Találunk ugyan az 1700. évben a kolozsmegyei Szászlóna egyházközségnek papjai között egy Tarpai András nevűt, aki a megjegyzés szerint ott is halt meg.²⁵⁾ E szűkszavú adat alapján az azonosítás nem lenne éppen lehetetlen, mert hiszen az egykori váradi iskolamester 1700-ban 76 esztendősen volna, azonban a fentebb említett 1682-beli adat őt már néhainak vallja, ellenben a kolozsvári református kollégium diákjainak névsorában látunk egy 1695 táján subscribált ugyanilyen nevű ifjút,²⁶⁾ aki azután kor tekintetében annál is inkább megfelelhetne a szászlónai papnak, mivel a kolozs-kalotaszegi egyházmegyében sohasem is volt Tarpai nevű esperes. Ez a második Tarpai András hihetőleg fia vala az egykori váradi tanárnak.

24) Dézsi Lajos: Nadányi János történetíró életéhez. ItK. 1900:67.

25) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1871. 38.

26) "Nomina studiosorum collegii Claudiaci". 16. (Klt.)

S z a t h m á r i B a k a P é t e r

(1653 - 54)

Idősebb Szathmári Baka Péter lelkipásztor édesapának és Zolyomi Anna édesanyjának Péter nevű fia 1624-ben a szatmár-megyei Vetés faluban született.¹⁾ Tanulását otthon kezdette el, majd Szatmáron folytatta, minthogy azonban édesapja a szatmár-megyei Óváriból, ahol már akkor paposkodott, az 1642. év közepén a bihar-megyei Székelyhid-ujváros papjául vitetett, valószínű, hogy fiát a váradi jeles scholába vitte át. Feltehető, hogy a felső tagozat évfolyamait is ott végezte be.

A jó eszű s alig 22 esztendő s ifjút 1646 szeptember 22-én már a hollandiai Groningában, 1647 március 27-én pedig a franeke-rai egyetemen, a következő esztendőben pedig Utrechtben anyakönyvelték el az egyetemen.²⁾ Az utóbbi helyen 1648 július 12-én az orthodox Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt "De Signis, Sextae Qvae est De Probationibus Spirituum Pars Altera Continens examen Spiritus Posoniensis in Hungaria, qui Ao. 1641. et 1642. apparuisse dicitur" című 24 nyomtatott levél terjedelmű vitatkozást tartott.³⁾ Innen Harderovicumba vándorolt tovább, ahol 1649 március 18-án iratkozott be az egyetem teológiai karára.⁴⁾ Nehány hónapig tartott itteni tanulásából való kibocsuzását Hornius Györgynek, a történelem és a politika professzorának elnöklése alatt 1649

1) Szerző: XVI-XVII. szdbeli papok, mesterek és diákok a Szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 23. - Id. Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója. U.o. 120-123.

2) TT. 1886: 607. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

3) RMK. III. 1711.

4) ItK. 1891: 433.

márciusban elmondott "De Imperio Hunnorum" című politikai tárgyú disputációja jelöli.⁵⁾ Ugy látszik, hogy lelkét nemcsak vallásának, hanem hazájának is erős szeretete töltötte el, hiszen mind vitatkozásainak, mind későbbi munkáinak tárgyát csak hazai tárgykörből választotta.

Ugyancsak 1649 május 12-től kezdődőleg a léydai akadémián folytatta tanulását.⁶⁾ De még ugyanebben az évben ismét Franeke-rában jelent meg a "Defensio Simplicитatis Ecclesiae Adversus non nullas Quaestiones Practicas Et Impugnatio Sententiae eam labefactantis" című 46 levélnyi terjedelmű értekezése itt hagyta el a sajtót. E munkácskát méltatva, a Cartesiust követő Schotanus Keresztély franekei professzor levélben üdvözölte.⁷⁾

Leydai tanulása idején jelent meg Groningában egy ellene szerkesztett vitatkozás: "Popularis Ad Popularem Sive Irenaei Simplicii Philadelphi Epistola, partim Incepatoria, partim Apologetica, ad D. Petrum Szatthmári Ungarum, super Libello quem nuper emisit Franekeae sub hoc titulo, Defensio Simplicитatis Ecclesiae, Adversus non nullas Questiones practicas anno superiori publice Groningae ventilatas duobus Ungaris respondentibus, et postea ab Authore et Praeside in unum collectas et editas cum hac inscriptione, Quaestionum aliquot Theologicarum Regimen, Ordinem, Praxim et Eutaxiam Ecclesiae spectantium Decisio Academica, etc."⁸⁾ Erre irta és 1651 áprilisára már befejezte "Vindiciae Defensoris Simplicитatis Ecclesiae Adversus Irenaei Simplicii Philadelphi Epistolam partim Incepatoriam, partim Apologeticam" című 59 sztl. levél és 252 lap terjedelmű s II. Rákóczi Györgynek ajánlott, tulajdonképpen azonos tárgykörű, de két külön művet tartalmazó nagy munkáját,⁹⁾ amelyhez azonban a franekei nyomdász, mivel a Franciaországban és Svájcban bujdosott szerző sorsáról ellenőrizhetet-

5) RMK. III. 1725.

6) Archiv. N.F. XVI. 212.

7) RMK. III. 1724. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911, 230. - Turóczi Trosztler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 177.

8) Debreceni ref. nagykönyvtár: I. terem jobbra 345.sz. jelzéssel.

9) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 239.-41. - Zoványi J. cikkei.

len hírek jutottak hozzája, a nyomtatást halogatva, csak 1653-ban fogott hozzá, miután a hazájába visszatért Szathmári erre újra felszólította. Mind a Defensio, mind pedig a Vindiciae Maresius Sámuel erősen orthodox felfogásu groningai egyetemi tanár ellen íródott, minthogy ő a magyarországi puritánus törekvéseket kárhóztatva, tette bírálat tárgyává. Maresiusnak az első munkára írott fölényes válaszára Szathmári most már a második könyvében erős támadást intézett, kimutatva ellenfele állításainak tarthatatlanságát.¹⁰⁾

Tévedést kell látnunk Zoványinak abban az idézetében, hogy Maresius válaszát Hollandiából Szathmári testvére küldötte volna utána, minthogy biztos adataink vannak arra vonatkozólag, hogy az ő fiutestvérei már mind a földben pihentek. Zoványi hihetőleg Szathmári B(alla) Istvánnal tévesztette össze.

Szathmári Baka Péter az 1652. esztendő végére érkezett haza. Első állomáshelyéül a váradi iskola igazgatását nyerte el. Idegen országokban tanuló Becskeházi V. István diák 1653 július 15-én már mint itteni rektort említi.¹¹⁾ Hegedűs László közleményében azt olvassuk, hogy vizsketes természete miatt ezen hivatalt nem vihetette sokáig.¹²⁾ Való igaz, hogy amikor Solymosy Péter 1655 július 18-án jelentést tett a fejedelemnek, hogy "itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni", a név szerint megnevezett Serédi és Tarpay mellett Szathmáriról nem tesz említést,¹³⁾ pedig éppen Hegedűs szerint Szathmári "az independentizmusra hajló volt", ennél fogva semmiképpen sem lett volna néma szemlélője a váradi presbiteriánus papok elítélésének. Bizonyos tehát, hogy Nagyari és Kovásznai lelkipásztoroknak 1655 derekán történt felfüggesztése utáni időben ő már nem volt a váradi iskola tanára. Csernák szerint puritánus nézetei miatt kellett innen távoznia.¹⁴⁾ Nagy a gyanunk, hogy a Maresius-sal történt összeütközés is közre játszott eltávolításához.

10) RMK. III. 1832.

11) RMK. III. 1843.

12) Hegedűs László: Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. egyház életéből. SpFüz. 1857: 348.

13) EPrK. 1876: 173-74.

14) Csernák: i.m.

1655-ben már Ecseden pap. Innen 1656-ban Királyhelmece vitetett,¹⁵⁾ ahonnan 1657-ben rendeltetett a sárospataki harmadik prédikátorságra. E helyen 1657 augusztus 12. és 1658. május 8-a táján korábbi mestertársával: Tarpaival találjuk együtt.¹⁶⁾ Itt most már nyíltan hirdette a puritánus elveket. Téves tehát az az összevonás, amely szerint Szathmári B. Péter 1658 december 8-a táján Tarpaival együtt tokaji lelkipásztor lett volna,¹⁷⁾ minthogy az 1660 július 28-án Sárospatakon tartott esperesi látogatás őt Szepsi Andrással és Szöllősi Jánossal együtt még mindég itteni lelkipásztorként nevezi meg. A jegyzőkönyvnek az a megjegyzése sem mellőzendő, hogy a gyülekezet tagjainak jó lelkiismerettel mondott vallomása szerint a prédikátorok "tisztaság. írás szerént való tudományt" tanítanak, ellenben Szathmárit azzal vádolták, hogy "készületlen áll fel gyakorta. Az éneklés felől is panaszt tőtenek, hogy a Molnár Albert francia zsoltárain kívül más reformátoroktól irt zsoltároknak parafrázisát nem akarja kiváltképpen Szathmári ur, hogy énekeljék". A paptársak között pedig bizonyos idegenség van "az aequalitás és jövedelem miatt."¹⁸⁾ Nem lehetetlen, hogy főképpen ilyesfajta viselkedéséért tartatott "viszketeges természetű"-nek.

Az Öreg fejedelemasszony halála után nemsokára Patakról is távoznia kelle. Ekkor Kemény Jánosné Lónyai Anna fejedelemasszony hívta aranyosmedgyesi udvarába. Valószínű az is, hogy már ugyanekkor elnyerte a fogarasi lelkipásztorságot is, ahonnan azonban Kemény János fejedelem elestével megint csak visszatért urasszonya udvarába. Mint aranyosmedgyesi pap tartott beszédet Vásárhelyi Péter prosenior 1666 május 16-i enyedi temetése alkalmával, "Israel Istenének igaz Tisztelet mellett buzgó Illyes Prophetanak Elragadtatása" címen.¹⁹⁾ Majd bizonyosan Bornemisza Anna fogarasi udvari prédikátorául rendeltetett. Teremi P. István utrechti teológus 1667 március 2-án tartott vitatkozását többek között Szathmári B. Péternek, mint az erdélyi fejedelemasszony udvari papjának

15) SpFüz. 1857: 364. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 330.

16) RMK. III. 1984, 2022.

17) RMK. III. 2024.

18) SpFüz. 1857: 365.

19) RMK. I. 1045.

is ajánlotta.²⁰⁾ Tehát aligha felel meg a valóságnak Hegedűsnek az az állítása, hogy 1661-ben Fogarasba ment prédikátornak s azután imitt-amott erdélyi főemberek udvarában paposkodott.

Ifjabb Szathmári Baka Péter egyike volt a XVII. század derekán élt legképzettebb igehirdetőinknek, hihető tehát, hogy a vándorbot nem annyira összeférhetetlen természete, mint inkább puritánus szellemű nézetei miatt jutott gyakori osztályrészeül.

Magánéletéről mindössze egy-két vonás maradt reánk. Így Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvében 1663 január 26-án említik "Clarissimus Dñs Petrus Bacca Szathmári Antystes Ecclāe Fogarasiensis" és "consors sive Dña Catharina Geőreőgh."²¹⁾ Felesége hihetőleg kolozsvári származású; ezt sejtjük Szathmári B. Péternek Fejérvári Benedek deák kalmár, városi főbíró, egyházközségi főkurátorhoz, mint atyjafiához ugyancsak 1663 február 28-án Szász-kézdről intézett leveléből. Ebben a többek között azt írja, hogy asszonyomnak ő kegyelmének a feleségem köszöni hozzá való jó akaratját és örüli ő kegyelme jó egészségét, de a jó akaratot meg akarja pecsételni, míg ő kegyelme több jó akaratját mutatja, ha Isten megáldja, még a következő tavaszon komaságba hivatja ő kegyelmét. Ha ő kegyelme nem várhatja a tavaszt, hívassa hamarébb ő kegyelme a feleségemet.²²⁾ E sorok mutatják, hogy gyermekeinek is kellett lennie, amit 1666 szeptember 20-án és a következő év március 22-én Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz még mindég Aranyos-Medgyesről intézett egy-egy levele is tanúsít, megemlékezvén feleségéről és fiáról is.²³⁾ Zoványi szerint 1673 szeptemberében még élt.²⁴⁾ Azután egy 1696 szeptember 23-án Hunyadmegyében tartott tanuvallatást hozhatunk fel bizonyossággal. A vallatást tartók ugyanis Ribiczei János, Buda Péter és "Illyen lako Nemes Személy Szathmáry Baka Péter". (Saját kezű aláírása után viaszba nyomott pecsét képe: paizskeretelés nélkül álló oszlop két oldalán egy-egy ágaskodó oroszlán.)²⁵⁾ Ez, a Marosillyére szakadt legifjabb Szath-

20) RMK. III. 2402.

21) Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv. (Klt.)

22) Fehérvári Benedek deák iratai a kolozsvári református egyházközség levéltárában.

23) OL. Teleki levelek, 838.sz. köteg.

24) Zoványi cikkek. 432.

25) Apór levéltár. A. köteg. V. csomó 168.sz. (SzNM.)

mári Baka Péter tehát föltétlenül fia volt a fogarasi udvari papnak; ő azonban már nem követte apja s nagyapja példáját, minthogy világi pályán helyezkedett el.

Bod Péter az akadémikus pap Szathmári Baka Péterről a többek között azt adja tudtunkra, hogy "Viszsza jövén a' Hazába, szép tudományára és nagy hírére nézve tétetett Professorrá a' Váradi Kollégiomban; de azt a Hivatalt sokáig nem viselhette a' bornak rend-kivül-való szeretete s' engedetlen maga viselése miatt, hanem egy néhány izbéli meg-intése után, abból el bocsáttatott. Annak utánna az Urak' Udvaraikban hányódott vetődött 's napról napra élő-dött."²⁶⁾ Az egykoru forrást, amely elrészegesedését bizonyítaná, sajnos, sehol sem találom, de nem is merném föltétlenül hitelesnek elfogadni, hiszen láthattuk, hogy egymást követőleg Lorántfi Zsuzsánna, Kemény Jánosné, Bornemisza Anna fejedelemasszonyok udvaripapságát nyerte el, ami már egymagában lehetetlenné teszi, hogy őt, mint egy züllésnek induló jeles tehetséget könyveljük el.

De az árulkodó Solymosy Péter ecsedi tiszttartónak azt a be-sugását sem merném betű szerint elfogadni, mely szerint 1655 július 18-án Váradon kelt levelében azt jelentette II. Rákóczi Györgynek, hogy "a papok gyűlése után csakhamar az ecsedi pap azt prédikálá, hogy nem jó a miatyánkot elmondani, a csak pápista forma; bizony megérdemlené, kegyelmes uram, csak menne ki Ecsedből, több afféle dolgai sok vagyon nekie."²⁷⁾ Ezzel szemben Szathmáriról, mint puritánus felfogásu, szókimondó papról, inkább hihető, hogy csak a katolikus szövegezésű "mi atyánk" ellen kelvén ki, a Soly-mosy és Gargóc-féle rosszindulatu hallgatók ezt magyarázták fél-re. Különben is éppen elég cáfolat már az a helyzet is, hogy két esztendővel ezután az öreg fejedelemasszony mellett láttuk őt vi-szont.

26) Bod Péter: Magyar Athenas. /Nagyszeben/, 1766. 251.

27) Erd.Prot.Közl.1876: 174.

Enyedi Sámuel

(1653 - 59)

Enyedi Sámuel életére vonatkozó kiindulópontul a váradi lakós Szalárdinak 1662-ben írott sorait választhatjuk. E szerint "Enyedi Sámuel a belgiumi akadémiákból nem régen alájött, szép tudományu, becsületes ifju ember, ki a belgiumi akadémiákban a váradi ecclesiátul egynéhány esztendőök alatt szép költséggel taníttatván és a váradi ecclesiában vagy két esztendeig épületesen tanítván, hogy az orvosló doctórságban is gradust consequált volna, és azt már practizálni, gyakorlani is akarná, a scholából csak nem régen kiállván, bizonyos dolgai végett Debrecenben talált volna menni, honnan kijöttében a városbul valahány katonák utánuk nyargalának s rájuk támadván, hát megül úgy lőtték vala, hogy nyaka alatt s lapockája mellett menvén be a golyóbis, a mellén jött volna ki; a ki hogy a (II. Rákóczi György) fejedeleemnél bevádoltatott volna; és még Ecsedbe hurczolnák, hogy meg ne halna, Debrecenben vérét megállítani igyekezhén, bekötöztetéék és úgy hurczoltatott vala a fejedelemhez, ki vele szemben lévén s a vádokkal szemben fogván, hogy az vádokat helyes mentességiből csak hízselkedésnek tapasztalná, azonnal házához bocsáttatá."¹⁾

Enyedi nevéből s abból a körülményből, hogy magát Ungaro-Transylvannus-nak határozza meg,²⁾ Enyed városi származását állapíthatjuk meg, de mégis az a helyzet, hogy külső országokbeli akadémiákon a váradi egyházközség taníttatta, bizonyítja, hogy mégsem az Enyed közelében levő fehértvári, hanem az itteni schola neveltjének kelle lennie. Emellett dönt még az a körülmény is, hogy 1652-ben Utrechtben kiadott értekezését a többek között Szőlősi János váradi lelkipásztornak, egykori (ugyanitteni) tanárának is ajánlotta.

1) Szalárdi 443.

2) RMK. III. 177o.

Idegen földi tanulását 1649-ben a hollandiai Utrechtben kezdte el. 1650 december 18-án itt üdvözölte verssel Komáromi Csipkés György tanulótársa disputációját, 1651 április 19-én pedig Szathmári István teológus vitatkozását.³⁾ 1650 május 22-én a franekerai egyetemre iratkozott be⁴⁾ s a következő év június 21-én ő maga tartott orvosi és július 12-én teológiai tárgyú beszámolót. Az előbbinek címe: "Medicatio duorum aegrorum, aneurismate et gangraena laborantium", amely tárgyról Regius Henrik kiváló orvosprofesszor elnöksége alatt vitatkozott; a másodikban "De Visione Dei per Essentiam" tárgykörből Voetius Gisbertus professzor vezetése mellett állott felelésre.⁵⁾

A franekerai egyetemen még ugyanebben az esztendőben, valamint az ezt követően Cloppenburg János professzornál hasonlóképpen hittani disputációkkal bizonyította készségét. Előbb "Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti; Adversus Pneumatomachum, Johan. Bidellum, Anglum" tárgyból rendezett vitatkozássorozatból kettőt ő tartott a szent lélek istenségét tagadó angliai Bidellus János felfogása ellen. Azután ugyane tárgyról "de vera Spiritus Sancti Deitate" című nyomtatványban számolt be.⁶⁾ De az 1653. évben Cloppenburg neve alatt is megjelent egy "Exercitationes super locos communes theologicos" című, több évről összeválogatott vitatkozásgyűjtemény; ebben Enyedinek megint három disputációját találjuk meg, u.m. "De Dei Potentia, Potestate, et Adorabilitate", azután "De Voluntatis Dei Consilio et Decreto", végül pedig "De Divina Praedestinatione".⁷⁾

A XVII. századbeli diákságnak általános szokása volt mind a hazai iskoláknak, mind pedig a külső országokbeli akadémiáknak lehetőleg több ízben való váltogatása, ennek következtében egy-egy tanuló gyakorta három-négy iskola és ugyanennyi egyetem tanárainak előadásából igyekezett tudását öregbiteni. Enyedi is már ismét továbbvándorolva, 1652 június 5-én Leyda egyetemére iratkozott be: "Samuel Enyedinus Hung(aro-) Transylvanus (Annorum) 25, M(edicinae studiosus)".⁸⁾ Tehát 1627-ben született. Leydai tanulása idejéből

3) RMK. III. 1759, 1790. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrecht-i egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

4) TT. 1886: 608.

5) RMK. III. 1783, 1784.

6) RMK. III. 1770, 1799.

7) Küblös Zoltán: Adalékok a RMK-hoz. EM. 1906: 44-45.

8) Archiv. N.F. XVI. 213.

mindössze is csak három latin nyelven írott üdvözlő verse ismeretes az 1652 december 7-től 1653 március 19-ig terjedő időből. Somosi Petkó Jánoshoz, Galeji Katona Istvánhoz és Báthori G.Mihályhoz, Apáczai évfolyambeli társaihoz intézve. E versek azután a vitatkozásokkal együtt jelentek meg nyomtatásban, viszont Diószeghi Kalmár Pál 1652-ben december 24-én ugyancsak Leydában tartott vitatkozását, mint barátjának, neki is ajánlotta.⁹⁾ Ismeretes, hogy az üdvözlő versek leggyakrabban felkérésre íratlak, ez a sok üdvözlő vers tehát azt bizonyítja, hogy Enyedi diáktársai között közszeretben állott.

Enyedivel az 1653. év folyamán ismét az utrechti egyetemen találkozunk. Tanulmányainak befejezésekképpen 1653 július 1-én elnök nélkül megtartotta orvosdoktorrá avató ünnepélyes disputációját "pro summo gradu et Privilegiis in Medicina consequendis". Ennek tárgya a sárgaság (De Ictero) volt.¹⁰⁾

Ennek utána rövidesen hazatért s bizonyosan már az ősz folyamán elfoglalta a várad i skolánál kijelölt akadémikus mesteri állását. Ezt azzal a körülménnyel bizonyítjuk, hogy Apáczai 1653. évi beköszöntő beszédében megemlékezvén a várad i iskoláról is, kiemeli, hogy ezt Tarpai és Enyedi virágoztatják.¹¹⁾ Ezen kívül Somosi Petkó János 1654 március 5-én és Debreczeni K. János leydai teológus 1654 márciusában tartott vitatkozását a többek között Enyedi Sámuel orvosdoktornak s a várad i iskola igazgatójának ajánlotta.¹²⁾

Lehetséges, hogy hazulról már puritánus elvekkal eltelve indult az akadémiaakra, kétségtelen, azonban, hogy hollandiai és bizonyosan angliai tanulásából a központi hatalomtól független egyház-kormányzás elvével tért vissza. A biharmegyei esperesség presbiteriánus papjai és tanárai ellen írt gunyvers két szakaszt is szentel az ő személyének jellemzésére, de a gyalázkodásból ma már éppen ellenkezőleg a legnagyobb dicséretet kerekíthetjük ki, amely orvostörténeti szempontból is méltó figyelmet érdemel:

9) RMK. III. 1807, 1834, 1838, 1806.

10) RMK. III. 1851.

11) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 108, 112.

12) RMK. III. 1894. - MKvSzle. 1930: 148.

"Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
 Indoctus medicus, optimus carnifex,
 Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fax,
 Az vérontók között mi nállunk egyik grex.
 Angliából hozott orvos Doctorságot,
 Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
 Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt,
 Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott."¹³⁾

Enyedinek külső országokbeli tanulása idején különösen az angol sebészet volt világhírű Harvey Vilmos, a vérkeringés felismerője s Glisson Ferenc, a máj burkának felfedezője révén.¹⁴⁾ Nem lehetetlen, hogy ezek boncolásain ő maga is jelen volt s amint a versből látjuk, itthon is gyakorolta a bonctan tudományát.

Enyedi már mint váradi tanár 1656-ban ugyanitt kiadta Rosaeus Sándor: "Vergilii Euangelizantis Christiados Libelli aliquot" című latin nyelvű munkáját (6° 111 lap), amely 1656 március 27-én mint "Samuel Enyedi M. D. S.V. R. (Medicinae Doctor, Scholae Variadiensis Rector) in gratiam Classis Poeticae Variadiensis editi",¹⁵⁾ Tehát ebben az évben tanvezető lehetett, merthogy a Poetica osztály tankönyvéről gondoskodott. 1658-ban ugyancsak Váradon 16 sztl levelen Comenius "Praecepta Morum" című művét jelentette meg a váradi iskola számára. Önmagát ekkor már csak "M. D." (Medicinae Doctor)-nak nevezi.¹⁶⁾

Szalárdi fentebb idézett sorai szerint "Enyedi a váradi ecclesiában vagy két esztendeig épületesen tanit(ott)." Az egyházközségben való tanítás alatt ebben az időben a papi teendőket értették, viszont az ötvenes évek idevalósi papjai ismereteseek lévén, ezért őt semmiképpen sem választhatjuk el az iskolától. Ezzel szemben kétségtelen, hogy mint tanár két esztendőnél jóval több ideig működött; ezt különben éppen Szalárdi szavaival is bizonyíthatjuk. Ugyanis a krónika írásakor: 1662-63-ban azt mondja Enyediről, hogy "a scholából csak nem régen kiáll(ott)". Bizonyos pedig, hogy az

13) Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1870. 590-98.

14) Meyers Konversations-Lexikon. Leipzig, 1874. I. 595.

15) RMK. II. 873.

16) RMK. II. 919.

17) RMK. III. 2027, 2055.

orvoslást iskolamester-korában is gyakorolta, sőt lehetséges, hogy tanárkodásának későbbi éveiben már inkább csak a gyógyászatot tartotta főfoglalkozásának s éppen ezért is vált meg az iskolától. (Ilyen tanári-orvosi kettős foglalkozású tudóst máshol is találunk, így a XVII. századbeli Kolozsváron az unitárius Csanádi Pálban (+1636), Rákóczi Boldizsár (+1662 után), a református Csanaki Mátéban (+1636), Tolnai Istvánban (+1690) stb.)

Az 1658. évben két külső országokbeli disputáció ajánlása is ugy emlékezik meg róla, mint orvosdoktorról s mint a váradi iskola bölcsészeti tanáráról, igazgatójáról, sőt a Franekerában tanuló Gáspár nevű testvéröccse még 1659-ben is ugyanezeket a foglalkozásokat nevezi meg.¹⁷⁾ Ez tehát kétségtelen bizonyossága annak a helyzetnek, hogy Enyedi legkorábban csak ekkor vált meg az iskolától.

Ugyancsak e testvéröccsének: az utrechti akadémián tanuló Caspar Enyedinek 1660 március 30-án jogi doktorrá történt felavatásakor tartott vitatkozását bátyjának: Enyedi Sámuel orvosdoktornak s a váradi káptalani levéltár requisitorának ajánlotta,¹⁸⁾ ezzel határozottan rá mutatva arra a helyzetre, hogy most már csakugyan nem volt köze az iskolához.

Enyedinek Szalárditól megörökitett majdnem végzetessé vált kalandja, amely 1659-ben, vagy 1660-ban történt, nagyon jellemző az akkori bizonytalan közállapotokra. Rákóczi katonáinak tulkapása jutalom reményében történt, mint ahogyan Nagyar Benedek váradi prédikátor esetében maga Szalárdi erre világosan rá is mutat.¹⁹⁾ E felfordult világ már arra a szörnyűséges feszültségre utal, amely csak a törökség további terjeszkedésének fojtó légkörében robbant fel itt is - ott is, sokkal több helyen, mintsem az emlékekben megőrzött esetekben tudomásunkra juthat. De méginkább utal a puritánok ellen szított ádáz hangulatra.

Váradnak 1660 augusztus 28-án török kézre történt jutásakor Enyedinek is távoznia kellett a városból. Először Rhédei Ferenc udvarában Huszton vonta meg magát; 1664-ben az enyedi kollégi-

17) RMK. III. 2024, 2027, 2055.

18) RMK. III. 2119.

19) Szalárdi. 522.

um filozófiát tanító professzorául választották meg.²⁰⁾ Ekkor tehát visszakerült szülőföldjére, s itt már a következő évben mint "Samuel Enyedi, M.D. et in Illustri Collegio Enyedensi Philosophiae Professor" elnöklése alatt június 13-án Eperjesi Mihály által "De Libero Arbitrio" tárgyból filozófiai vitatkozást tartatott, amely 4°-nyi 8 sztl. levélen kinyomtatván 1665-ben Nagyszebenben jelent meg.²¹⁾ Azután Nánási L. István nagybányai papnak 1670-ben megjelent "Szű Titka" című könyvéhez mint "az Váradi és Enyedi Scholának sok esztendeig építője s' Tanítója Enyedi Samuel Medic. Doctor" az olvasóhoz intézett tiz versszakból álló magyar nyelvű üdvözlő verset szerzett; ezt pedig valamelyes keserű sérelmét sejtetve, a következő versszakkal végzé:

"Éneklém ezeket régi Barátomnak

Hatodik holnapján nyomorításomnak

Midőn így fizetnéje szolgálatomnak

Jutalmát e' világ, (én hazám) válét

mondék annak."²²⁾

Zoványi Jenő kutatásai szerint 1670-ben Alvincre ment papnak.²³⁾ Ez a helyzet ha nem is indokolja meg, de megerősíti a Nánásihoz intézett versből kiinduló következtetést, minthogy a "hazám" alatt szülőföldjét: Enyedet értette.

Pápai Páriz Ferenc naplójába reá vonatkozólag a következő feljegyzést írta be: "Anno 1671. 14.febr. Clarissimus ac eruditus vir, D. Samuel Enyedi doctor Med. et philosophiae in illustri (schola) Enyedina, olim in Varadina professor meritissimus terris cessit in Domino."²⁴⁾

Származására nézve megemlítendő, hogy testvéröccse sajátmagát két ízben is Enyedi R. Gáspár-nak írja,²⁵⁾ bizonyosságul családnevüknek "R" betűvel való kezdődésére. Szülőföldjük megállapításának azonban nem mond ellene az a helyzet, hogy Enyedi Ferenc nevezetű testvérbátyjukat 1651-ben maga Sámuel pataki polgárnak jelöli meg.²⁶⁾ Talán udvari szolgálatra került Sárospatakra.

20) Csernák. 202, 228.

21) RMK. II. 1065.

22) Nánási L. István: Szű Titka. Kolozsvár, 1670. 10/B.-11/B.lev.

23) Zoványi cikkei 122.

24) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388-98.

25) RMK. III. 2021, 2252. - 26) RMK. III. 1783.

S e r é d i S á m u e l (?)

(1655 előtt?)

Serédi Sámuelre vonatkozólag mindössze csak egyetlen tényleges adatot ismerek. Ugyanis Solymosy Péter ecsedi tiszttartó Rákóczi György fejedelemnek 1655 július 18-án jelentést tett a váradi állapotokról. E nagyon is egyoldalú megvilágításban írott sorok szerint: "...itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni. Egy Serédi Sámuel prédikált az elmúlt vasárnap, ... azt monda a prédikáló székből, hogy a papok gyűlése nem igazi gyűlés volt, nem szentírásbul lett, az sem igaz ember, a ki akaratjából volt, az sem igaz ember, a ki ott volt, nem igazán deponálták a váradi papokat; nem is pap az a mester, csak meg kellene, kegyelmes uram, fogni; Nadányi Mihály instanciájára küldötte volt fel a váradi ekklézsia. A másik Tarpay nevű mester az szerint prédikálott. Az nagyságod részéről sem kellene egy fillér fizetést is nekik adni." ¹⁾

E sorok megértésére tudnunk kell, hogy Várad kiváló papjai közül kettőt, mégpedig Nagyari Benedeket és Kovásznai Pétert a presbiteri egyházigazgatás szükségességének hirdetéséért zsinati főhatóságuk - fejedelmi jóváhagyás mellett - állásuktól felfüggesztette, hivatkozva azonban nem akarván megválni tőlük, helyüket új papokkal nem töltötték be. Ezért a lelkipásztori teendőket helyettük az iskolamesterek végezték el. Ezek az ifjú emberek, akik nemrégén tértek haza hollandiai, meg angliai tanulásukból, a szabadabb szellemű nyugaton maguk is felvilágosultabb világnézettel telvén el, ifjui vérmérsékletüktől fűtve, a felfüggesztett papoknál is erélyesebben követelték a haladottabb felfogásnak az egyházigazgatásban való érvényesülését.

1) EPrK. 1876: 173.

Csernák bizonyosan a Solymosytól idézett szavak téves értelmezése következtében sorolja Serédi Sámuel Várad akkori hatodik lelkipásztorául,²⁾ pedig Solymosi világosan megmondotta, hogy még csak nem is pap (vagyis nem felszentelt pap) az a mester! Az egyházközség Nadányi Mihály elébbvaló nemes ember, ítélőmester,³⁾ az iskola kurátora⁴⁾ kérésére bizonyosan ennek az iskolának a növendékei közül küldötte volt külső országokbeli akadémiákra, ahonnan hihetőleg csak a közelmúltban érkezhettek haza. Azt gondolnók, hogy az eltávolított Szathmári Baka Péter helyére állíthatták be.

A Solymosy-féle hízog udvari emberek azután gondoskodhattak róla, hogy Serédi mennél hamarabb felmentessék jelentőségteles feladata alól. E feltevés bizonyítására a következő helyzetképet kell bemutatnunk.

A váradi iskola tanárainak létszámát elemezve, az eddigi adatokból az sejtethető, hogy öregbik Rákóczi György fejedelemmé tétele előtti időben egy, azótától kezdve kettő s az 1636 február 4-i rendelet kiadásának idejétől pedig már három tanár oktatta a schola felső évfolyamain (filozófia, filológia, teológia) a diákokat, bárha ugyanagy időben működött három akadémikus mester személyét tényleges bizonyítékokkal egyelőre még csak tíz esztendő mulva, vagyis 1646-ban tudjuk kimutatni (Harsányi, Técsi, Szöllősi). Ettől az időtől kezdve azonban néhány esztendőn keresztül a létszám nem szenved hiányt, sőt 47-ben négy, 48-ban és 49-ben pedig öt akadémikus mestert tudunk előszámlálni; ez azután azt bizonyítja, hogy - a fehérvári kollégium mintájára - a középiskola felső osztályainak collaboratorai helyett itt is akadémikus mestert állított be a fejedelem s a püspök iskolafejlesztő szándéka. Mindennek ellenére azonban nagy meglepetéssel olvassuk II. Rákóczi Györgynek 1656 február 9-én édesanyjához intézett levelét. Ebben ugyanis kijelenti, hogy "az mi a váradi scholához mutatott Nagyságod kegyelmességét illeti, hallottuk; jól tanítanak, mi is ugy halljuk; egy mesternek fizetünk; még egyel megtöbbitenők, bár

2) Csernák. 278.

3) Szalárdi. 411, 431.

4) RMK. III. 1937.

arra ne költsenek magokéból az scholának" (t. i. a váradiak).⁵⁾ E sorok tehát azt jelentik, hogy 1656-ban már csak a várostól, meg a fejedelemtől fenntartott egy-egy mesteri állás volt betöltve, s minthogy a fejedelemtől elismeréssel emlegetett mesterekről, mégpedig Tarpairól, meg Enyediről biztosan tudjuk 1656. évi itt-létüket, ezért bizonyos, hogy a harmadik állás ekkor már nem volt betöltve. Az okát a fentebb idézett Solymosy-féle levélben kereshetnénk, amelynek az iskolamesterekre célzó szavai: "Az nagyságod részéről sem kellene egy fillér fizetést is nekik adni", - éppen elég uszítást tartalmaz, hogy ennek hatása alatt szüntesse meg a fejedelem a harmadik főiskolai tanerő járandóságainak folyósítását. E harmadik tanerő tehát Serédi lehetett volna, akinek ilyenformán 1655 nyarán, vagy ősz elején meg kellett volna válnia a nagyváradi iskolától.

Az így nyert kép értékesítéséhez azonban föltétlenül szükséges, hogy Serédi személyét valamiképpen élő alakká formáljuk. Tehát arról a kemény szavu, bátor lelkű ifjuról, - ismételjük - csupán csak annyit tudunk, amennyit Solymosy mond róla. Korábbi életéről is mindössze csak annyi ismeretes, hogy a váradi iskola neveltje, aki Nadányi Mihály pártfogásából az ottani iskola alumnu-saként járta meg a külső országokbeli akadémiákat. Ritka nevének a görcsöni Serédi István fejedelmi tanácsur családjával való egyeztetésétől visszatartóztat az a körülmény, hogy főrendű származása esetében az ecsedi várnagy, bizony, burkoltabb élő hanggal jelentgetett volna. Éppen ezért nincsen más választásunk, minthogy Sáros-megye felé forduljunk. A gyulafehérvári káptalan őrzi annak az eperjesi régi mesternek Medgyesi Pálhoz intézett levelét, aki az 1638. évi kalendarium szövegét latinból magyarra fordította. Ez az iskolamester Serédi János, aki Medgyesi szavai szerint (1621 előtt) Bártfán pedagógusa volt.⁶⁾ Azután a wittenbergai egyetem hallgatói között találjuk meg az 1624 szeptember 13-án beiratkozott "Johannes Scheredi Scharoschiensis Ungarus" néven anyakönyvezett ifjút.⁷⁾ 1626-ban ugyancsak "Johannes Seredi Sarossio-Hun-

5) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 501.

6) Szentiványi Róbert: Az 1638-iki bártfai kalendárium. EM. 1912: 193. - MKvSzle. 1930: 288.

7) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak névsora. Bp. 1930. 119.

garus "Wittenbergában megjelent teológiai tárgyú értekezésével találkozunk; majd 1637-ben és 1639-ben úgy emlékeznek meg róla a hálás tanítványok, mint az eperjesi iskola igazgatójáról.⁸⁾ Ebből látjuk, hogy a megnevezett tanár evangélikus volt, de ha feltételeznők, hogy Sámuel az ő fia lett légyen, könnyen megtörténhetett volna, hogy az ebben a korban szokásos iskolacserélgetések következtében eljutva Váradra is, ott a puritánus gondolatokat hirdető tanárok hatására maga is puritánus kálvinistává lett. Különben a Sáros-megyéből Váradra megtehetett utat az a helyzet hidalhatná át, hogy a megye északi csücskében, Bártfa felett terül el a Rákócziak makovicsai nagy uradalma Zboró várával, mint középponttal s így - feltételezhetnők - Serédinek ezt az útját a fejedelmi család valamelyik tagja egyengethette volna!

A felsorolt lehetőségek ellenére azonban mégis csak fel kell támadjon bennünk a kétely Serédi Sámuel élőember-voltáról. Feltűnő ugyanis, hogy sem a váradi tanárkodás előtt a külső országokbeli akadémiákon, sem azután Lorántfi Zsuzsánna, a puritánus egyházi férfiak pártfogója, környezetében neve sehol sem bukkan elő, sőt II. Rákóczi György 1656 február 9-i levele is tulajdonképpen nagyobb időközot sejtet a váradi iskolának csökkent létszámmal való igazgatására vonatkozólag. Mindezekért meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy a tudós Szilágyi Sándor amidőn Solymosy Péter levelének közlését elhatározta, a másolást a "m.kir. kamarai levéltárban" levő eredetiről nem maga végezte, a másoló pedig hibásan olvasott bizonyosan Enyedi Sámuel neve helyett, aki - mint már előbb is értesültünk Szalárditól - csakugyan a váradi iskola alumnusa volt.⁹⁾ Azután még a helyzetjelentésben a valóban puritánus Enyediről egy szó említés sincsen, holott kollégáját: Tarpait nem hagyja szó nélkül s amiként Tarpai, azonképpen Enyedi is továbbra is az iskolánál maradt, az állítólagos Serédi helyét pedig betöltetlenül találjuk.

Szólanunk kell még arról is, hogy az Enyedi - Serédi névcserét már csak az a körülmény is elősegithette, hogy az ítélet alá vont Magyarinak és Kovásznainak 1656 július 12-én adott kötelezvé-

8) RMK. III. 1367, 1403, 1525, 1547.

9) Szalárdi 443.

nyét /reversalisát/ Serédi Istvánnak, a szatmári vár akkori főkapitányának kellett átadniok.¹⁰⁾

A felsorolt indokok alapján Serédi Sámuel személyét költött alaknak merem tartani s ezért neve a szakirodalomból törlendő! Helyette tehát Enyedi Sámuel életiratába kell beállítanunk a Solymosi Péter által megrovóan hangoztatott vakmerően bátor szószéki beszédet.

A Solymosy levelével kapcsolatosan még annak a félmondatnak az értelmét is meg kell magyaráznunk, hogy "nem is pap az a mester, csak meg kellene... fogni", vagyis még nem felszentelt pap, aki felett első sorban is csak a papi zsinat ítélkezhetnék, hanem csupán mester, aki felett már a világi bíróságnak, vagy magának a fejedelemnek is joga van ítéletet mondania.

10) Tóth Ferentz: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendenciában élt református püspökök élete. Győr, 1812, 124.

Ifj. Geleji Katona István

(1653 - 55 ?)

Már befejeztem a váradi tanárokról gyűjtött adatok összeállítását, amikor "Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete" című cikkecském írása közben az a lehetőség ötlött eszembe, hogy Apáczainak ez a kiváló tudásu és önálló gondolkodásu barátja nagy valószínűséggel szintén tanított a váradi iskolában.¹⁾ Itteni feltételezett működésének ideje azon az alapon zárható közre, hogy utolsónak tudott franekerai vitatkozását 1653 júliusában tartotta, tehát ezután rövidesen hazatérhetett, viszont Apácza 1655 július 26-i fehérvári keltezéssel könyvet ajándékozott neki, ő pedig barátjának 1655 szeptember 24-én Fehérváron Basiriussal tartott vitatkozásán személyesen is jelen volt.²⁾ Így tehát Váradon akár Szathmári Baka Péter utóda is lehetett.

1) Indokolásomat lásd e kötetben az 546. lapon.

2) Bán Imre: Apácza Csere János. 109, 443.

i d . K ö l e s é r i S á m u e l

(1657 - 59)

Kemény József közleménye szerint az enyedi kollégium könyvtárában 1849 előtt megvolt Bod Péternek "Collectanea" című kézirata, amelyben a többek között részletek voltak Köleséri Sámuel naplójából. Eszerint váradi házukból 1654 május 22-én indult utra Belgiumba. Ekkor husz esztendő volt.¹⁾ Ezzel szemben a leydai anyakönyv tanúsága szerint 1629-ben kellett volna születnie. Ennélfogva kétséges, hogy vajjon a Kemény kijegyzése-e a hibás, avagy Leydában tévesztették-e el a helyes életkor megjelölését? Tulajdonképpen föltétlenül egyik forrásban sem bizhatunk meg, hiszen ismeretes, hogy Kemény nem egy téves adattal dolgozott, viszont a leydai anyakönyvi bejegyzésekben a többek között Szenczi Molnár Jánosnál két esztendőnyi tévedés mutatható ki.

Tehát a hollandiai Leyda város egyetemének feljegyzései szerint 1654 augusztus 19-én Püspöki János és Egrespataki András nevű diáktársaival egyszerre iratkozott be "Samuel Kolesiri Varadino-Ung(arus; annorum) 25.P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus)".²⁾ Szorgalmas tanulásának jeleképpen ezután már 1655 február 24-én Heerboord Adorján filozófiai professzor elnöklete alatt "De Legibus Scientificis" cím alatt logikai tárgyú disputációt tartott, amelyet a váradi iskolának és ottani egykori tanítóinak ajánlotta,³⁾ ezzel is bizonyítván, hogy ő maga is a váradi schola neveltje vala. Nemsokára ezután, még ugyanebben a hónapban "De Christi Potestate" tárgykörből, továbbá június 12-én "Disputatio Theologica Textualis, ostendens Utilitatem Linguae Sanctae in interpretatione Scripturae" című teológiai vitatkozást folytatott Coccejus

1) Kemény József: Történelmi adatok. Új Magyar Múzeum. 1860: 55.

2) Archiv. N. F. XVI. 213.

3) RMK. III. 1936.

János professzor irányítása mellett.⁴⁾ Ezekon kívül ugyanennek az évnek a nyarán verssel üdvözölte Görgei P. Pál nevű barátjának július 10-én Utrechtben tartott disputációját.⁵⁾ Ez az adat azt gyaníttatja, hogy ekkor már Köleséri is ennek az egyetemnek volt a hallgatója, Közben Angliában is megfordult, ahol azután angol nyelven prédikált is.

Bizonyos, hogy Köleséri már puritánus nézetű felkészültséggel bujdosott ki a külső országokba, amit nemcsak abból sejthetünk, hogy Váradon Komárominak, majd Tarpainak és Szathmári Bakának, végezetül pedig Enyedinek lehetett a tanítványa, hanem hogy fia volt annak a Köleséri Mihálynak, a rimaszombati, majd abaujszántai egyházközség első papjának, akit a tokaji, meg a szatmárnémeti nemzeti zsinat is, mint Tolnai Dali János párthivét, felelősségre vont.⁶⁾ Köleséri Sámuel különben maga is tanusítja a hazai puritánizmussal való kapcsolatát, ugyanis Coccejus irányítása mellett 1655 június 12-én tartott vitatkozását éppen akkor ajánlotta Medgyesi Pál udvari papnak s Tolnai János sárospataki iskolagazgatónak, mint néhai édesapja legjobb barátjának, valamint Czeglédi István tarpai papnak,⁷⁾ amikor az 1655. év februárjában Sátoraljaujhelyen tartott zsinat Medgyesit és Tolnait, továbbá Lippait, meg Körösszegit kizárta a maga kebeléből.⁸⁾

A debreceni református kollégium nagykönyvtárában egy olyan gyűjtelékes /kolligátum/ kötetet találtam, amelyben tulajdonosmegnevezésképpen "Ex libris Johannis Püspekjj" saját kezű bejegyzés olvasható. Ez a Püspöki János váradi, sőt - amint már láttuk - leydai tanuló társa volt Kölesérinek. E kötet egyik darabjából egy nagy jelentőségű füzet van bekötve; ennek címe: "Irenodia-Gratulatoria, Sive Illustrissimi amplissimi(ue) Viri Oliveri Cromwelli, et Epinicion Dedicatum Domino Praesidi - Bradshawo Caeteris(ue) Concilii - Statu - Consultis, etc. Aera Salutis Humanae, M.DC.LII. Libertatis Angliae IIII. - ... in Camb(ridge)." E füzet

4) RMK. III. 1937, 1938.

5) RMK. III. 1944. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 18.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 98, 103, 136, 166, 327.

7) RMK. III. 1938. /A leírás tévesen nevezi Tolnai Istvánnak János helyett!/
8) Zoványi. 318.

hátlapjára tintával írott bejegyzést találtam: "Amico dilectissimo D(omi)no Jano⁹⁾ Püspökió, mittit hocce munusculu[m] Londino Anglor[um], Ultrajectu[m], in gratum candidi ac devoti animi iudiciu[m] Samuel Köleseri de Wárad mria. An(no) Salutis 1655 Libertatis Angliae 7 die 2o Septembr(is)." ¹⁰⁾ Utána kötve pedig egy másik "Dvo Panegirici Cromwello Scripti Londini. - M.DC.LIV." A többi füzet történelmi, egyházi, mértani vonatkozású.

Ezek a Cromwell magasztalására írott füzetek, amelyek a puritánizmusnak s egyuttal a polgári erőknak angliai győzelmét is jelentik, Köleséri gondolatvilága szempontjából annál is inkább fontosak, mert ő áthatva az Angliában talált eszméktől, azokban barátját is részesíteni kívánta. Lelkesedésének nyomós bizonyítéka, hogy Püspökihez intézett sorait nemcsak a megváltás, hanem Anglia szabadságának éveivel is számolta.

Naplója szerint külföldországbeli bujdosása három hónap híján három és fél esztendeig tartott. Hazafelé térő útjában 1657 augusztus 2-án érkezett Eperjesre. ¹¹⁾ Valószínűleg még ugyanebben az esztendőben elnyerte a váradi iskola tanári állását. 1659-ben megházasodott, Domián Anna nevű feleségét február 12-én vitte haza Debrecenből.

Váradi tanárkodása idejéből mindössze csak annyi tudható, hogy - Bod Péter szerint - "tanított Theológiát, 'Sidó és Görög nyelveket, olly haszonnal, hogy azokon a' nyelveken tanítványi leveleket is írhatnának. Akkor nyomtattatván a' Biblia Váradon, abba tudós Magyarázatokat írt." ¹²⁾ Majd Czeplédi Istvánnak 1659-ben Kassán megjelent "A' Megh-Tert Bűnösnek a' lelki-hartzban való bal-vivasarol írt Könyvnek Első Resze" című munkáját verssel üdvöszölte. ¹³⁾

Köleséri Váradon mindössze csak két esztendeig tanárkodott. Bizonyosnak tarthatjuk azonban, hogy itteni tanításában is a puritánus szellem vezette. A várnak 1660 augusztus 28-án török kézre

9) Valószínűleg becéző megszólítás a "Johanni" helyett.

10) O. 1218/K/5. könyvtári jelzéssel.

11) Új Magyar Múzeum. 1860: 55.

12) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 149.

13) RMK. I. 942. - M. Nagy István: Czeplédi István. Kolozsvár, 1899. 107.

történt jutása előtt már állomáshelyet változtatva, 1659-ben a szendrői papságot nyerte el.¹⁴⁾

Életének folyása, valamint bőséges irodalmi munkálkodása éppen eléggé ismeretes, ezért tehát itt csak arról történik megemlékezés, hogy 1666-ban szendrei prédikátorsága idején írta és nyomatta ki "Bankodo Lelek Nyögesi" című könyörgéses könyvét, amelyben e korszak két legszomorubb eseményét foglalja imádságba, úgy mint "a Gyalu és Fenes közt lett szomoru harcot és Váradnak Pogány kézben való esésének alkalmatosságát."¹⁵⁾

Szendrőből 1667-ben a tokaai papságra távozott, innen azonban 1671-ben el kellett menekülnie. 1672-től a debreceni egyházközségnek nagytekintélyű lelkipásztora,¹⁶⁾ és a tiszántúli egyházkerület jegyzője.

Meghalt 1683 július 16-án. Az ő fia volt az az ifjabb Köleséri Sámuel (1663-1732), Erdély főorvosa és főkormányshéki tanácsos, akit Cserei Mihály "hires excellens doctor"-nak nevez,¹⁷⁾ akit nagy tudásáért és irodalmi munkásságáért a Royal Society 1729-ben tagjai közé választott.¹⁸⁾

14) Zoványi cikkei 256.

15) Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931, 157. - RMK. I. 1039.

16) RMK. I. 1038, 1039, 1128, 1144, 1177, 1189, 1209, 1210, 1281, 1282. és III. 2480. sz.

17) Nagyajtai Cserei Mihály historiája. Pest, 1852. 408. - Zoványi cikkei 256.

18) M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története. 74.

Püspöki /Szilágyi/ János

(1659 - 60?)

Csernák Béla szerint az 1658. évtől kezdődőleg Püspöki János nevezetű tanára is volt a váradi kollégiumnak.¹⁾ Megállapítását bizonyosan az Ember Pál által közölt tanári névsorra,²⁾ valamint Bod Péternek arra a feltevésére alapozza, hogy "Hornius György a' Historiában híres Leydai Professor, irt egy Könyvet, mellyet nevezett: Sz. Genealogiának; a' mellyet Magyarra fordított és kibotsátott P. J. Váradon 1658-dik eszt. Volt Váradon azon időben Professor Püspöki János; Pap Putnoki János, mellyik tselekedte, bizonytalan."³⁾ E megjegyzést összevontan megismétli Szabó Károly is.⁴⁾ Sőt eleintén Zoványi Jenő is elfogadta Püspökinek váradi tanárkodását,⁵⁾ mignem későbbben éppen ő maga cáfolta ezt a vélt helyzetet.

Nagyon valószínű, hogy régebbi időbeli tudósainkat az vezeté e feltevésre, hogy Püspöki egyik, mára már meg nem maradt s csak Kemény József feljegyzéséből ismert "Az Keresztyénség Védoszlopának Meg-Dúlése, az az Az Nagy Váradi nagy Várának Törökök által való kipusztítása és Elfoglalása. Egy siralmas elmélkedésben keserves szívvvel által tekintetni, és megfontolttatni kívánta Püspöki János Váradrol elbujdosott Tanito. Nyomtattatot Debreczenben 1661-dik Eszt." című kis munkájában⁶⁾ foglalkozási nevéül "ta-

1) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. N-várad, 1934.

2) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 637.

3) Bod Péter: Magyar Athenas. N-Szabon, 1766. 194-5.

4) RMK. I. 938.

5) Zoványi Jenő: Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. MKSze. 1909: 316.

6) RMK. I. 973.

nitó" szót használ. Csodálatos jelenség, hogy a köztudatból annyira rövid időn belül kiveszett ennek a szónak szorosan való megköthetősége, vagyis hogy alatta soha sem professzort, hanem csak is prédikátort kelljen értenünk.

Püspöki János nagyon valószínűleg a Várad melletti Biharpüspökitől kölcsönözte nevét, jóllehet egyik vitatkozását "Joannes Sylv. Puspokius Ungarus", a másikat "Joannes Puspekus Hunno Ungarus" néven bocsátotta ki, könyvtárának "Corpus Jvris Civilis" Genevae 1626. című kötetébe pedig tulajdonos-megjelölését: "Ex Libris Püspekjj ex Inferiori Pannonia Hunno-Ungari"-nak írta be.⁷⁾ Tehát bizonytalan, hogy családja eredetileg szilágyi /Sylvanus/, avagy székelyhidi /Hunno Ungarus/ származású volt-e? A nagybátyja nevét egy ízben Püspöki Balog L. Péternek, máskor meg Püspöki Balog N. Péternek jelöli meg.⁸⁾

Püspöki János leydai vitatkozásában maga nevezi meg, hogy a váradi iskolában nevelkedett. Itt töltött utolsó évében üdvözlő verset írt Székelyhidi Istvánnak 1651 május 26-án Toufaeus Mihály rektor irányítása mellett tartott vitatkozásához.⁹⁾ Azután Váradról kibocsúzva, 1652-től 1654-ig Nagybányára vitetett rektornak, majd pedig az előbb megnevezett nagybátyjának támogatásával a hollandiai egyetemekre bujdosott. Itt először 1654 augusztus 19-én együtt iratkozott be a leydai egyetemre Johannes Püspöki Varadino-Ungarus (Annorum) 23 P(hilosophiae studiosus), Samuel Kolesiri Varadino-Ung. (Annorum) 25, P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus), valamint Andreas Egret¹⁰⁾-Pataki Silvanus (Annorum) 25, T(heologiae Studiosus).¹¹⁾ Itteni beiratkozása utáni első emléke az a verse, amellyel Bükkösi Köble István teológus vitatkozását 1654 novemberében üdvözlölte,¹²⁾ majd 1655 március 20-án Hornius György történelemprofesszor irányítása mellett maga tartott, mint "autor et defensor", világtörténelmi tárgy vitatkozást "De Origine Incrementis et variis Rerum Publicarum Mutationibus" tárgykörből.¹³⁾

7) A debreceni kollégium nagykönyvtárában: M. 64. jelzésű kötet. címlapján.

8) RMK. III. 1939, 1983.

9) RMK. II. 764. - Zoványi J. lexikoni cikkei. 369.

10) Helyesen: Egres.

11) Archiv N. F. XVI. 213.

12) RMK. III. 1889.

13) RMK. III. 1939.

Rövidesen ezután az utrechti egyetemre ment át, ahol 1655 júniusában iratkozott be a teológiai szakra.¹⁴⁾ Innen megint csak Leydába tért vissza, ahonnan üdvözlő verset küldött Szántai Póts István utrechti teológusnak 1656 július 4-én tartott disputációjához. Ugyanebben az esztendőben Bausner Bertalan amsterdami diáknak nyomtatásban megjelent könyvét is verssel köszöntötte akkor, amikor Leydából éppen eltávozni készülődött.¹⁵⁾ Ezután 1656 június 10-én a franekerai egyetem anyakönyvében mint "Johannes Puspo-kius Nob(ilis) Hungarus Jur(is) Stud(iosus)"-ként találjuk nevét bejegyezve.¹⁶⁾ A következő évben ugyanitt tartott "Disputationes Juridicae"-t; az elnöklő tanár Wissenbach János Jakab jogi professzor volt.¹⁷⁾

Itthoni és bujdosásbeli legjobb barátja és tanulótársa: Köleséri Sámuel már Leydában elválva tőle, 1655-ben Londonba távozott. Köleséri azonban ott sem feledkezett meg róla, 1655 szeptember 20-án egy Chromwell Olivér érdemeit dicsőítő füzetet küldött Utrechtbe.¹⁸⁾ E nyomtatvány mindkét ifju puritánus felfogását is bizonyítja.

Püspöki külsőországokbeli tanulásából hazatérve, 1657-ben Nagycseden, 1659-ben Nagybányán rektornak, majd 1660 januárjában Váradon lelkipásztornak marasztaltott.¹⁹⁾ Igen ám, de úgy látszik, hogy mégis csak Lampe-Embernek, Bod Péternek s az állításukat átvevő utódoknak van igazuk, ugyanis Felvinczi Sándor debreceni pap és esperesnek 1686 március 30-án történt temetése alkalmával mondott s "Hedera Poetica" címen nyomtatásban is megjelent beszédében előadott életrajz Felvinczinek a váradi iskolában eltöltött idejéről úgy számol be, hogy ott tanárai voltak: Tarpai András, Enyedi Sámuel, Martonfalvi György, Püspöki János, azután pedig - Várad elfoglalása után - Debrecenben folytatta tanulását.²⁰⁾ Tehát

14) Ségessvári L.: Magy.ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 18.

15) RMK. III. 1952.

16) Hallebrant Á.: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 793.

17) RMK. III. 1983.

18) A depr.ref.koll.nagykönyvtárában. Jelzete: O/1218/k.

19) Thurzó Ferenc: A nagybányai ref.főisk. története. N-Bánya, 1905. 29. - Thury E.: Iskolatört. Adattár. I. 36.

20) RMK. 1580. /A debreceni ref. koll. nagykönyvtárában, jelzése: RMK. 199./

nagyon valószínű, hogy Püspöki Nagybányáról még 1659-ben áthozott a váradi iskolához, ahonnan egy esztendő múlva, talán nem sokkal a török támadás előtt, a város egyik lelképásztori /lelki tanítói/ állására választatott meg. Innen történt elbujdosása utáni további sorsát még Zoványinak sem sikerült kikutatnia, ha csak nem ő vala az a Püspöki János, akit a szatmármegyei kálvinista rendek az 1679-i és 1683-i Kassai országgyűlésre követül küldöttek, mert hiszen a külső országokban jogot is tanult az egyetemen s azonkívül nemes ember is volt,²¹⁾ sőt könyvtárában valószínűleg nemcsak a fentebb említett jogi könyvet őrizte.

Ugyancsak Zoványi személyazonosítása szerint: Püspöki hazatérése után 1658-ban Váradon adta ki "Orthodoxae religionis genealogica sacra Az igaz vallásnak ősi szent levele" című munkáját Utolsó műveként ismeretes a Várad veszedelméről írott beszéde az 1661. évből. Tehát ő is egyike annak a számtalan váradi menekültnek, aki édes hazájának elvesztése miatti bánatáról még esztendőnk múlva is gyászoló hangot adott.

Püspöki saját könyvtárának egyik könyvpéldányát a szegedi ferencrendiek gazdag gyűjteménye őrizte meg. E műnek címe: L. Ivli Flori rerum A Romanis Gestarum Libri IV. - Colonia Agrippinae, 1600. A címlapon levő kézírás a tulajdonos nevét így őrzi: "Ex libris Joannis Püspekij 1657. Ultrajecti"²²⁾ Ez a bejegyzés azt tanúsítja, hogy külsőországokban való tartózkodása alatt utoljára is még visszatért Utrechtbe, valamint a kötés aranyos legyeződiszes táblája azt bizonyítja, hogy a füzött állapotban hazahozott munkácskát már váradi rektor korában köttette be, ugyanis e díszítésnek nálunk Szeneczi Kertész Ábrahám nagyváradi jeles nyomdászkönyvkötő volt a szakértő mestere.

21) Zoványi Jenő: A "Szent genealogia" magyar fordítója./Kisebb dolgozatok. 1910/. - Lexikoni cikkei. 369.

22) Jelenleg a szegedi egyetemi könyvtárban.

(1660)

Mártonfalvi György életének változásaiival Révész Imre, különösen pedig Zoványi Jenő foglalkozott, ezért tehát csupán a teljesség kedvéért ifju korának csak az első negyedszázadára vonatkozó néhány lényegesebb adatát ismétlem meg, minthogy azok vannak összefüggésben a váradi Rákóczi kollégiummal.

Külső országokban tartott egyik vitatkozásában magát "Georgius T.Mártonfalvi Transylvano Hung(arus)"-nak nevezi s bár nyomtatásban megjelent dolgozatait csaknem mind Váraddal vonatkozásban levő egyéneknek ajánlotta, egyiknek ajánlásában azonban zabolai Basa Tamás székelyek főkapitányának nevét is megtaláljuk.¹⁾ Ezt a két körülményt figyelembe véve, megállapítható, hogy bár hazai iskoláztatását Váradon fejezhette be, szülőföldje mégis csak Erdély s azon belül a háromszéki Kézdimártonfalva. Születési ideje az 1635. esztendő, minthogy a leydai egyetemre 1657 szeptember 17-én történt beiratkozásakor magát 22 esztendősnak jelentette be.²⁾

Hazai tanulásának szülőfalujában, Zabolán, Désen, Fehérváron, Váradon eleget téve,³⁾ idegen országokba való bujdosásra - Bod Péter szerint - Apafi Mihály alumnusaként⁴⁾ hihetőleg az 1654 év végéfelé határozta el magát. Utrechtben 1655-ben iratkozott be az egyetemre. Ugyanitt Szántai Pócs István teológusnak 1656 július 4-én tartott vitatkozását zsidó nyelven írott verssel üdvözölte.⁵⁾ Innen 1655 október 6-án a franekerai akadémiára iratkozott

1) RMK. III. 2056.

2) Archiv N. F.XVI. 213.

3) Zoványi cikkei.

4) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 167.

5) RMK. III. 1972. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935, 18.

át;⁶⁾ az 1656-57. esztendőből egy évet Angliában töltött; visszatérve Hollandiába, nevét, mint a teológiai tudományok hallgatóját, 1657 szeptember 17-én vezették be a leydai egyetem anyakönyvébe.⁷⁾ Itt nem sokkal több, mint egy félévi tanulásának ideje alatt írta 12-ed rétnyi nagyságu 504 lap terjedelmű munkáját, cím szerint: "Petri Rami Dialecticae Libri Dvo", jelszavául választva: "Amicus Plato, amicus Aristoteles, amicus et Ramus, sed magis amica veritas".⁸⁾ Könyvének ajánlását "pridie Nonas Apríleis 1658"-ban Leydában írta alá. E várost azonban még ugyanebben a hónapban elhagyva, kéziratát kinyomtatás végett egyik utrechti tipográfusnak adta át.

Mártonfalvit 1658 május 8-án tehát ismét Utrechtben látjuk. E napon ugyanis Voetius Gisbertus professzor elnöklete alatt "Disputatio Theologica Anti-Bellarminiana De Concilio" c. vitatkozását tartotta meg.⁹⁾ Junius 30-án is ugyancsak itt ad életjelt magáról görög nyelven írott verssel üdvözölve Nadányi János tanulótársa jogi disputációját.¹⁰⁾

Ugyancsak az 1658. évben ismét tovább ment a franekerai egyetemre. Ebből az időből egy zsidó nyelvű üdvözlő versét ismerjük, továbbá egyik tanulótársáról tudjuk, hogy 1659-ben ugyancsak Franekerában tartott vitatkozását a többek között Mártonfalvinak is ajánlotta; majd megint csak ő szerez üdvözlő verset Tolnay F. István munkájához.¹¹⁾ Végezetül 1659 június 23-án ugyancsak Franekerában megtartotta a teológiai doktorságra képesítő vitatkozását "De Foedere Dei" cím alatt.¹²⁾

Valószínű, hogy a doktori fokozat elnyerése után rövidesen vissza is tért hazájába s ezért hihető, hogy az 1659. év őszén már be is állították a váradi iskola tanári állásába, jöllehet itteni működéséről Csernáknak csak az 1660. évtől kezdődőleg van tudomása.¹³⁾

6) TT. 1886: 793.

7) Archiv N. F.XVI. 213.

8) RMK. III. 2021.

9) RMK. III. 2022.

10) RMK. III. 2023.

11) RMK. III. 2013, 2054, 2057.

12) RMK. III. 2056.

13) Csernák. 230-34.

Wesselényi Ferenc nádor az 1661 december 5-én tartott kassai gyűlésen arról számolt be a rendeknek, hogy "Rákóczy Fejedelemre indulván a' Pogányságh, szegént vevé tárgyul, úgy mond, hát neki nem Rákóczi Fejedelem veszedelme, hanem Jenő s Lippa, Karán-Sebes és hazánknak szép és nagy oszlopos bástyája, Várad nyalánkoztatta pakoztás telhetetlenségét."¹⁴⁾ Wesselényi éleslátásában nincsen miért kételkednünk, mégis bizonyos, hogy II. Rákóczi György lengyelországi meggondolatlan kalandja nélkül Erdély s a kapcsolt részek felett nem tornyosultak volna úgy fel a fellegek! A vihart megelőző fülledt légkörben különösen a végvárak népére nehezedett reá a még fel nem oldódott nagy feszültség. Természetes, hogy mindezt magának az iskolának s az iskola népének is meg kellett éreznie. IV. Mohamed szultán a lengyelek segélykérésére Rákóczi engedtlensége megtorlásának ürügye alatt egyre-másra szabadította az országra pusztító hadait, mignem Lugos, Karánsebes, Lippa, Borosjenő, Belényes bevétele után Ali főszerdár és vezér végtére is 1660 júniusának végén Várad erős várának elfoglalására indult. A másfél hónapig tartott hősieks védelem, amelyben a diákság is nagyon derekasan kivette a részét, külső segítség nélkül csak meddő áldozat vala. Wesselényi kevés seregével Rakamaznál várta a segítségül kért császári hadat, Souchez tábornagy azonban csak egészen későre érkezett az országba. Így az egyre fogyatkozó, amugyis csekély létszámú védősereg 1660 augusztus 27-én kénytelen volt kitűzni a fehér zászlót.

A vár feladása után a lakosság az országban szétoszolva, ki északnak, ki keletnek vette útját. A nevezetes szép kollégium népe közül Mártonfalvi, aki tanártársai közül a legfiatalabb volt, tanítványait maga vette gondjaiba s a megmaradt tanuló ifjúságot a debreceni kollégiumba vezette. Itt azután maga is bekebelezett e derék intézet tanári karába, ahol azután már nem háromévenként váltakozó, hanem véglegesített professzorként működött 1681 április 23-án bekövetkezett haláláig, mint az ifjúságnak a napnyugati országokból magával hozott szabadabb szellemben oktató kiváló nevelője és a szakirodalomnak szorgalmas művelője.

Munkáiból tapasztalhatjuk, hogy a maga korában legfelvilágosodottabb puritánus szellemeink közé tartozván, tanítványainak is

14) Podhraczký József: Nagy-Várad meghódítása. 1660. Új Magyar Múzeum. 1855: 403.

a maga meglátásait igyekezett átadni. Zoványi szerint a coccejánizmusnak ellensége volt.¹⁵⁾ Váradi munkálkodása, amelyről különben semmi bővebb értesülésünk nincsen, valóban nagyon rövid időre terjedt, de nagyon jelentős is lehetett.

Tehát nem túlzás arra gondolni, hogy kötelességének érezte a váradi haladó puritánus hagyományok őrzését és továbbfejlesztését Debrecenben, mint aki a váradi kollégium diákjait és talán könyveinek egy részét is odamentette.

Munkáiból és könyvtárának így is sokat mondó roncsaiból az tűnik elének, hogyha Apáczainak nem is volt közvetlen tanítványa, de példaadásában nagy tisztelője s bizonyos eszmei kérdésekben, különösen pedig az ifjúság nevelésében valószínűleg nemcsak Debrecenben, hanem már Váradon is hűséges követője. Módszerének helyességét kereshetjük abban a jelenségben is, hogy a töröktől elfoglalt Várad kiűritésekor a kollégiumi diákság ahelyett, hogy a polgári lakosság példájára az országban szétszéledt volna, az ő vezetése alatt egységesen kért befogadást a debreceni kollégiumba.

Idehaza összesen 3 magyar és 7 latin nyelvű munkája jelent meg.¹⁶⁾

15) Zoványi Jenő: A coccejánizmus története. 125. - Turóczi-Trosztler József: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. 206.

16) RMK. I. II.